

МОЗАИК ■ ■ ■

... за нововјековну историју
Срба у Босни и Херцеговини

Посљедњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)

Радован Суђић

*Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет*

Бања Лука, 2024.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Издавач

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Институт за хуманистичке и друштвене науке

За издавача

проф. др Срђан Душанић

Египција „Мозаик...”

Главни и одговорни уредник Египције

доц. др Радован Субић

Замјеник главног уредника

др Мирослав Галић

Мозаик... за нововековну историју Срба у Босни и Херцеговини

Уредник: доц. др Радован Субић

Доц. др Радован Субић

Последњи вијек османске владавине

Босном и Херцеговином (1788–1875)

Рецензенти:

проф. др Милош Ковић, Филозофски факултет Београд
доц. др Славиша Вулић, Филозофски факултет у Палама

Лектура

др Драган Драгомировић

Техничка припрема шекса и дизајн

др Мирослав Галић

ISBN: 978-99976-38-89-2

Знак крста није могао бити нијде
куд Турчин ђролази и оком својим доије.

Васа Пелајић, *Историја босанско-херцеговачке дуне*

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР	9
I Један османски ђосјег	13
II Дубички раџ	37
III Ејалеџ (1804–1819)	54
IV Доба немира (1819–1852)	87
V Деценија срџских ђобуна (1852–1862)	132
VI Посљедње ђодине (1862–1875)	154
ЗАКЉУЧАК	180
CONCLUSION	184
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	188

ПОСЉЕДЊИ ВИЈЕК ОСМАНСКЕ ВЛАДАВИНЕ БОСНОМ И ХЕРЦЕГОВИНОМ (1788–1875)

Радован Субић

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
radovan.subic@ff.unibl.org

DOI: <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.13827446>

Период османске владавине простором данашње Босне и Херцеговине од 1788. до 1875. године омеђава почетак посљедњег хадзбуршко-османског рата 1788. године и избијање устанка у Херцеговини 1875. године. Овај „вијек“ карактерише континуирани отпор муслиманског становништва, предвођен феудалном елитом и фанатизованом улемом, свим реформним акцијама Порте, које су за циљ имале укључивање Османског царства у ред модерних европских држава. Муслимански оружани отпор кулминирао је 1831. године покретом Хусеин-капетана Градашчевића, а сломљен је тек походом Омер-паше Латаса 1850–1852. Међутим, ова чињеница није довела до побољшања права и услова живота хришћанског живља. Срби су, као процентуално најбројније становништво, покушали од 1852. до 1862. године неколико пута да оружјем изборе своју слободу или бар бољи положај. Међутим, у томе нису имали успјеха, као што ни централна власт није успјела да покрајинској муслиманској елити наметне поштовање многих правних норми проглашених у Цариграду. Кључни спорни процеси у ејалету/вилајету одигравали су се у троуглу: централна власт оличена у мање или више способном везиру/валији, на једној страни, реформама несклоним муслиманима на челу са феудалном елитом, на другој страни, и обесправљеним хришћанима, на трећој страни.

Кључне ријечи: Османско царство, ејалет, вилајет, Босна, Херцеговина, XIX вијек, буне и устанци, Срби.

ПРЕДГОВОР

ИДЕЈА ЗА ПИСАЊЕ овако конципиране књиге постоји већ дуго, од првих радова у којима смо третирали теме из 50-их и 60-их година XIX вијека, добу у којем је Османско царство још увијек владало простором данашње Босне и Херцеговине. О османској владавини овим покрајинама писали су Владимир Ћоровић, Васиљ Поповић, Васа Чубриловић, Милорад Екмечић и Душан Берић. Они су у својим дјелима понудили одговоре на многа питања, најчешће у јасно дефинисаном временском оквиру. Резултат научног прегнућа једне генерације историчара *Историја српског народа* у десет томова, први пут објављена у периоду од 1981. до 1993. у издању Српске књижевне задруге, понудила је за сада најширу слику историје османске владавине простором данашње Босне и Херцеговине. Устаљени хронолошки оквир османске владавине историчари су поставили тако да доња хронолошка граница јесте пад Босанског краљевства 1463., а горња граница хабзбуршка окупација османског вилајета 1878. Поред податка да је формално османски суверенитет окончан анексионим чином 1908. треба имати у виду да су деценијама прије слома средњовјековне босанске државе њеним територијама харале османске акинције, а султани утицали на политичке односе јаким босанских феудалних породица и слабих владара. Османско присуство било је чињеница с којом су живјеле генерације житеља југоисточних дијелова данашње Босне и Херцеговине много прије егзекуције краља у Јајцу 1463. Након слома Угарске 1526. дошло је до заузимања њених бановина јужно од ријеке Саве док је Бихаћ заузет тек 1592. године.

Босански пашалук/ејалет формиран је 1580. а његове тадашње границе нису ни наликовале обрисима данашње Босне и Херцеговине. Оне су почеле да се уобличавају тек када је Хабзбуршка монархија низом ратова потиснула Османско царство јужно од Саве и Дунава. Посљедњи у низу хабзбуршко-османских ратова трајао је од 1788. до 1791. Прва година рата 1788. означава почетак посљедњег „вијека“ османске владавине и почетну годину временског оквира који је тема страница које слиједе, а завршна година о којој пишемо је 1875, односно, почетна година српских устанака у Херцеговини и Босни, иако би то заправо требала бити 1878. Период 1875–1878. представља једну јасно заокружену цјелину којом се завршава османски вијек али је због задатог обима књиге изостављен.

Хронолошка подјела овако омеђеног доба комплексан је посао у којем је најдаље отишао Галиб Шљиво (1933–2022) који је, поред више десетина научних чланака и двије монографије, о периоду 1788–1878. написао седам књига (*Bosna i Hercegovina 1788–1812*, *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, *Bosna i Hercegovina 1861–1869*, *Bosna i Hercegovina 1869–1878*). Хронолошке границе наведених дјела јасно показују одређена ауторова лутања. Прво дјело обухвата временски период од скоро четврт вијека, друго обухвата четрнаест година, треће је повратак на првобитни концепт а четврто покрива мање од пола деценије, пето нешто дуже, шесто обухвата период најдуже управе неког везира, док седмо покрива „остатак“ османског доба. Узимајући у обзир чињеницу да наведени наслови нису хронолошки објављивани као и да је овај научни подухват почео

у једном специфичном друштвеном и политичком оквиру а завршен у његовом контрапункту (и да је сам аутор преживио низ личних и породичних искушења и посао завршио скоро тридесет година након почетка, када је био већ у позној животној доби), сматрамо да ова периодизација није добра пошто није заокружен ниједан од процеса који су се тада одвијали.

Прије неколико година написали смо чланак *Босански ејалет у вријеме Српске револуције*, чији је хронолошки оквир нешто шири 1804–1835, од буне против дахија до доношења првог српског устава, а који се поклапа с одређеним процесима у ејалету. Могли смо држећи се просте хронологије написати једно краће поглавље, које временски претходи горе наведеном раду као и једно дуже завршно, али смо се одлучили на другачији приступ за који смо свјесни да је такође подложен преиспитивању. У центар смо ставили три питања: прво, однос централне власти према босанском ејалету, који се може поједностављено свести на то да је примарни циљ Порте био да ова провинција умјесто извора проблема и отпора буде извор прихода и војника, друго, положај већинског српског живља, и треће, његове покушаје да оружаним путем избори своју слободу. У периоду 1804–1819. године Порта је настојала да се српски устанички пламен не прошири на запад и да локалне муслиманске елите не претворе овај ејалет у десетине међусобно завађених феудалних државица. Пошто је устаничка пријетња утихнула а свака нада у мирно прихватање реформи нестала, централна власт се окренула репресији. Од 1819. до 1852. трајало је војно смиривање антиреформских снага у Босни и Херцеговини. Овај задатак успјешно је обавио Омер-паша Латас. Насилни слом

војне моћи конзервативних босанских ага и бегова није ријешио питање статуса сељака кметова. Напротив, оно је тек тада дошло у фокус збивања. Период од 1852. до 1862. карактерише настојање српског сељака да се избори ако не за потпуну слободу онда бар за правно регулисан аграрни однос и достојанствен живот. Ова три централна поглавља заокружили смо кратким представљањем завршних година османског вијека у Босни и Херцеговини као и једном сажетом сликом Дубичког рата. Одступили смо од честе праксе историчара да „неполитичке теме“ обраде на крају књиге и томе посветили прво поглавље.

Искуснији читаоци примијетиће да се у нашем излагању скоро и не спомињу утицаји и интереси великих сила, прије свега сусједне Хабзбуршке монархије, да се римокатолички живаљ узгредно наводи као и српски елемент у градовима, да је муслиманско становништво представљено кроз своју елиту без улажења у његове унутрашње специфичности, као и да недостаје проблематизовање историјског положаја и улоге православног свештенства. Политика Хабзбуршке монархије и римокатоличко становништво Босне и Херцеговине обрађени су у монографији која до краја 2024. године треба да буде доступна читаоцима. О осталим наведеним питањима у овом вијеку писало се, по нашем скромном мишљењу, толико да у задатом обиму књиге она могу бити заобиђена.

На крају желимо да изразимо наду да ће у годинама које долазе едиција *Мозаик* бити редован издавачки подухват нашег Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци а *Мозаик... за нововјековну историју Срба у Босни и Херцеговини* њен највећи и најактивнији сегмент.

ЈЕДАН ОСМАНСКИ ПОСЈЕД¹

БОСАНСКИ ЕЈАЛЕТ ПОЧЕТКОМ XIX вијека обухватао је, уз одређене територијалне корекције, простор данашње Босне и Херцеговине. Односно, простор клишког, босанског, зворничког и херцеговачког санџака и наводни Новопазарски санџак² – територију која је данас дио Србије и Црне Горе. Ејалетска граница је на сјеверу и западу наликовала данашњим границама Босне и Херцеговине. На истоку је прелазила ријеку Дрину и обухватала Јадар и Рађевину као дијелове зворничке нахије, ишла је до горње Мораче и средњег тока Лима; источни дијелови

¹ Ово поглавље прерађена је верзија првог дијела рада Радован Судић, „Босански ејалет у вријеме Српске револуције“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII-XX век*. Зборник радова, (Нови Сад Филозофски факултет (електронско издање), 2023), 125-131.

² О организацији области Старе Рашке у османском периоду постојало је неколико мишљења у југословенској историографији. Хамдија Крешевљаковић, Хамдија Капићић и Хазим Шабановић различито су тумачили оскудне податке о овој области. Крешевљаковић и Капићић су тврдили да је Новопазарски санџак основан 1817. године док је Шабановић тврдио да је заправо те године укинут. Hamdija Kreševljaković-Hamadija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1957); Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Nastanak i upravna podjela*, (Sarajevo: Oslobođenje, 1959), 232-234. Ахмед Аличић је неколико деценија касније закључио да је ова област била мутеселимлук с посебним значајем због свог стратешког положаја, а да је статус санџака добила тек 1835. Ahmed A. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta 1789-1878*, (Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1983), 23-24.

тадашње Старе Херцеговине биће касније припојени Црној Гори. Демографске прилике Османског царства у XIX вијеку историчарима и демографима који проучавају популационе карактеристике на Балкану у наведеном временском оквиру, представљају „један од најкомпликованијих проблема“. Извори постоје, али је њихов квалитет, тумачење и употребљивост „изразито дискутабилан“.³ Босански ејалет није изузетак и питање броја његових становника се може само условно „ријешити“.

Пошто је први покушај пописа становништва учињен тек педесетих година XIX вијека постоје само оквирне процјене ранијег броја становника. По неким процјенама 1788. године било је 345.000 муслимана и 499.275 хришћана, укупно 844.275, а 1790. 352.200 муслимана и 400.000 хришћана, укупно 752.200; док је 1792. године наводно било 352.200 муслимана и 455.000 хришћана или укупно 807.200. Овакве осцилације популације говоре у прилог томе да је у доба рата 1788–1791. године велики број хришћана напустио ејалет да би се у наредним годинама постепено дио избјеглих вратио. Научна процјена популације каже да 1794. у ејалету има 366.600 муслимана и 462.020 хришћана, укупно 828.620. Иста процјена говори да је 1803. у ејалету живјело 916.860 становника од тога

³ О границама више у Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, (Sarajevo: Svjetlost, 1973). Постоје три врсте вјеродостојних извора: званични османски пописи, поједини описи или путописи и подаци црквених заједница. Нино Н. Делић, *Историјска географија српског народа од половине 19. века до почетка Првог свјетског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, докторска дисертација у рукопису, (Београд: Филозофски факултет, 2021), 40.

било је 400.000 муслимана а 516.860 хришћана.⁴ Постоје двије француске биљешке из времена Првог српског устанка, прва из јуна 1806. говори о око 650.000 становника, број православних процијењен је на 250.000, муслимана на око 200.000 а римокатолика на око 150.000. Друга из 1807. године говори о 1.250.000 до 1.300.000 становника ејалета. Муслимани су овај пут процијењени као већина од око 600.000, „Грка” односно православних било је више од 500.000 док је римокатолика било најмање, око 120.000. Српске устаничке вође, у мемоару француском министарству спољних послова, средином 1810. године тврдили су да у ејалету живи око 900.000 становника. Од тога у Босни око 700.000 а у Херцеговини око 200.000.⁵ Процјене броја становника ејалета из 1830-их година варирају од 550.000 до 1.000.000, док је средња вриједност 820.000 становника.⁶

Османска администрација је тек 1831. године успјела да у укупно 10 од 29 ејалета попише становништво према правилима установљеним током неколико претходних година. Циљ пописа био је унапређива-

⁴ Nenad Moacanin, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, *Rad HAZU* 50=516 (2013), 114. Аутор је калкулације утемељио на броју пореских листића, начину обрачунавања пореза, различитим пореским категоријама, европским и османским демографским трендовима тога доба као и методу компарације.

⁵ Братислав Теиновић, „Босански ејалет у првим годинама Првог српског устанка (1804–1806)“, *Зборник Маџице Српске за историју* 97 (2018), 101; Радован Судић, „Босна и Херцеговина у мемоарима маршала Мармона (1806–1811)“, *Српски историјски часопис III-IV* (2021), 125.

⁶ Akarli Engin Deniz, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century, Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, необјављена мастер теза, (University of Wisconsin 1972), 21.

ње реформе војске, која је требало да буде трансформисана путем регрутације па су пописивани само војно способни мушкарци. За сада је нејасно да ли је 1844. спровођен нови попис или вршена ревизија претходног. На тлу ејалета први попис спроведен је 1851/52. године. Постоји неколико различитих верзија резултата а у свима недостају детаљнији подаци из Зворничког санџака. Савременици, као и модерни истраживачи, негативно су оцијенили овај попис. Сви савременици сматрали су да је број становника потцијењен минимум 10 %. Муслиманско становништво је одбијало да даје праве податке, а нејасно је и да ли су пописивани сви мушкарци или само старији од 10 година. Укупан број становника износи од 1.045.832 до 1.077.956 лица, православних 441.005-485.000, муслимана 402.500-438.431, а католика 152.730-178.200, док су остатак били Цигани и Јевреји. Босна и Херцеговина према подацима са овог пописа имале су дакле оквирно 1.050.000 становника.⁷

На подручју османске Босне и Херцеговине је током 1864/65. године наводно спроведен попис становништва (или бар озбиљнија ревизија ранијег). Процјене тадашњег броја становника код различитих аутора крећу се од 1.100.100, преко 1.337.393 до 1.357.984, а најизвјесније је да је тај број био 1.144.000. Према ревизији 1869/70. године процјена укупног становништва вилајета је 1.188.528, од тога муслимана 592.039, православца 432.342, католика 150.759. Муслиманско становништво се по овим подацима за нешто више од деценије невјероватно увећало, то се не може об-

⁷ Делић, *Историјска статистика српског народа*, 43-47, 287-297; Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Српска академија наука и уметности 1953), 30-31.

јаснити ни природним прираштајем ни усељавањем које није било веће од 20.000 лица. Увјерљива је претпоставка да је број муслимана увећан из политичких разлога. Сличан образац манипулације и пропаганде је уочљив и у сљедећим доступним подацима. Током 1875. године је наводно започет процес новог попис али је нејасно да ли су подаци који постоје резултат пописивања или ревизија ранијег пописа. Становника је 1.263.700 од тога је муслимана 619.044, православних је 412.000-476.000.⁸

Из горе наведеног јасно је да је османска статистика невјеродостојна а квалитет извора упитан и да због тога и савремени истраживачи могу да дају само процјене. Најновија од њих говори да је простор Босне и Херцеговине средином XIX вијека имао 1,1–1,2 милиона становника да би се до половине 60-тих година XIX вијека тај број увећао на оквирно 1,25–1,3 милиона. Срба је било 500.000–600.000, њихов удио у укупном становништву је испрва био 42–46 % да би касније опао на оквирно 42 % док је удио муслиманског живља благо порастао на око 40 %, највероватније због планског насељавања (мухацири, војска итд.).⁹

Осцилацију броја становника изазивале су вољне или невољне миграције, страдања али и болести које су косиле ејалетско становништво. Смртоносне епидемије куге (чуме) су нарочито погађала муслимански живаљ, који је био гушће насељен у градовима који су били „најизложенији“. Болест се јавила почетком августа 1793. године. Од тада па до 1799. године куга

⁸ Делић, *Историјска статистијска српској народа*, 52, 147-149, 300-309, 312-316; Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 37.

⁹ Делић, *Историјска статистијска српској народа*, 320.

је стално тињала и распламсавала се у Сарајеву. Почетком децембра причало се о више од 100 закужених домова у Сарајеву. Извјештај из Дубровника, примљен у Задру 18. децембра 1793, потврдио је претпоставке о куги у Новом Пазару. Седамнаестога августа 1795. чума се поново јавила у Сарајеву, наредна три-четири мјесеца нешто је јењала. Средином октобра болест је харала у Крајини па се „поново вратила у сарајевски шехер“. Марта те године кужна болест је дошла са Арбанасима и проређивала је живаљ у Херцеговини, и то прије свега у Требињу и Љубињу. Крајем зиме 1795. куга се јавила у Сарајеву и Јајцу, али не и у Травнику. У прољеће 1796. вијести су говориле да је „Босна здрава“. Јуна 1797. куга се повремено јављала у Сарајеву, 1798. године такође је било епидемије у мањем обиму.¹⁰ Ејалет је био погођен кугом 1801–1803, а 1807. године пратиле су је суша, глад, високе цијене хране, животињске болести и друге недаће.¹¹ Међутим, прави помор становништва услиједио је 1813. године. Тада је куга захватила скоро комплетан ејалет и усмртила непознат број становника. Крајем те године жариште куге у босанском ејалету било је у Брибиру (Градишка). Априла 1814. у Мостару је дукнула епидемија па је град био блокиран. Епидемија се до краја јула раширила до Бијељине и Зворника, а у септембру су кугом били захваћени Травник и Сарајево. Епидемије су избијале током 1815. и 1816. године, а јављале су се до децембра 1817. да би тек 1818. вијести о разбоље-

¹⁰ Богумил Храбак „Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800“, *Историјски здорник* 2 (1981), 38–39.

¹¹ Petar Vrankić, „The Political, Ecclesiastical and National Unrest in Herzegovina and Neighbouring Bosnia during the French Revolution and Napoleonic Wars (1789-1814)“, *Hercegovina* 8 (2022), 163–164.

вању од куге постале ријеткост.¹²

Поред више врсте куге становништво су погађале и друге заразне болести као вариола, дизентерија, дифтерија, маларија. Разне епидемије су харале 1832, 1834, 1836, 1837, 1843, 1849, 1856, 1865–1875. Епидемије колере су биле 1846. и 1855. а нови талас донијела је османска војска 1866.¹³ Крајем 1863. године у ејалету се појавила куга али је нестала у првој половини 1864.¹⁴ У прољеће 1866. колера је била спорадична појава у османским европским провинцијама, почетком марта регистроване су појаве обољелих на главним трговачким рутама из Египта. Јуна 1866. године дошло је до епидемије колере на Медитерану и практично истовремено и на Балкану. Босански ејалет ускоро је био захваћен, а страни конзули сматрали су да ејалетска администрација није правовремено установила санитарне кордоне. Валија је наредио успостављање санитарног коридора према кнежевини Србији с јасно дефинисаним мјестима прелаза уз обавезни ка-

¹² Velimir Mihajlović, „Epidemija kuge u Bosni i Hercegovini, Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji 1813–1818“, *Acta Historica Medicinæ Pharmaciae Veterinæ* 2 (1961), 83–86, 92–97.

¹³ „Memoari Živka Crnogorčevića (iz Tuzle)“, priredio za štampu Milenko S. Filipović; Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“, priredio za štampu Vojislav Bogićević, *Grada Knjiga XIV Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka Knjiga 10*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1966), 43–44; Вања Продић Слободан Продић, *Ново чийање љрилоа истјорији здравствених и медицинских љрилика Босне и Херцеговине љод Турском и Аустро-ујарском гр Русје Јеремића. Поводом 150 љодина од рођења гр Русје Јеремића*, (Бијељина: Издавачка кућа Епархије зворничко-тузланске Синај Јавна здравствена установа Општа болница „Свети врачеви“, 2019), 63–64.

¹⁴ Galib Šljivo, „О Bosni 1864. godine“, u: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću. Studija i izvori*, (Tešanj: Planjex 2000), 14.

рантин од осам дана. Међутим, колера се појавила у Зеници као и на простору између Брода и Сарајева а проширила се на мостарски, травнички, бањалучки и зворнички санџак. Здравствена заштита није постојала јер осим Сарајева ни у једном граду 1860-их није било љекара. Крајем ове деценије у вилајет је дошло неколико љекара често по уговору на неколико година. До краја османске владавине њихов укупни број није био већи од петнаест док их истовремено није било више од десет. У августу 1873. колера се поново јавила, похарала је бихаћки санџак а број преминулих особа био је 105.¹⁵

Основни видови привређивања у ејалету били су земљорадња и сточарство на селу, а занатство и трговина у граду. До краја постојања ејалета, а и касније, на селу је живјело више од 90% становништва које је својим радом подмиривало потребе исхране и давало сировине градској привреди.¹⁶ Муслиманско становништво углавном је живјело у градским насељима док је хришћанско већином живјело у сеоским срединама. Муслиманско становништво бавило се већином занатима (сарачи, кујунџије, кајмџије, пушкари (туфекџије), табакџије, брдари и мунџије), трговином или неком цивилном или војном државном службом па је било социјално и економски диференцирано. Хришћанско становништво се већином

¹⁵ Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 36; Продић, *Ново чишање прилика историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине*, 129-145; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 239-240.

¹⁶ Ilija Hadžibegović, „O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine“, *Prilozi 13* (1977), 98.

бавило пољопривредом (сточарством и ратарством) иако су били и ковачи, опанчари, лончари, колари и дунђери. Хришћани су били подијељени на двије заједнице, православну и римокатоличку (католичку). Највећи број хришћана био је у кметском односу док је с друге стране само мали проценат муслиманског становништва спадао у беземљаше и кметове. Римокатолици (католици) су доминирали у западном дијелу Херцеговине. У источном дијелу Херцеговине и Крајини (Босанској) православци су били већина. Срби су у црквеном погледу били под управом владика, углавном фанариота, у Сарајеву и Зворнику. Вјерски живот био је „усресређен око познатих старих манастира и ријетких старијих цркава“ (Тројица код Пљеваља, Пива, Житомислића, Рамаћа, Озрен, Ломница, Гомионица, Моштаница, Дужи, Тврдош). Католичко становништво било је под душебрижништвом фрањевачког реда чији су покрајински центри били самостани Фојница, Крешево и Краљева Сутјеска. Процес исламизације довео је не само до вјерске и економске диференцијације ејалетског становништва него и до оружане конфронтације. Пошто се муслимански дио становништва супротстављао сваком устаничком покретом својих хришћанских комшија.¹⁷

Религиозна подијељеност имала је свој одраз и у односу према османским властима као и у процијени од кога треба очекивати помоћ. Католици су је при-

¹⁷ Васа Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке дуне*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1953), 61; Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 28-29; Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ у време Првој устјанка*, (Нови Сад: Матица српска 2004), 10-12; Теиновић, *Босански ејалети у њрвим годинама*, 102; Субић, *БиХ у мемоарима маршала Мармона*, 124.

жељкивали од сусједне Монархије на чијем челу је била славна католичка владарска кућа – Хабзбурзи. Њихове православне комшије пак имају већ крајем XVIII вијека свијест о српском националном идентитету. Спас су очекивали од сународника. Срби у ејалету радосно су дочекали вијест о буни против дахија у Смедеревском санџаку и већ 1804. године пјевали о подвизима Ђорђа Петровића Карађорђа (1762–1817).¹⁸ Тако је поред јаке муслиманско-хришћанске конфронтације присутна била и јасна међухришћанска диференцијација. Римокатоличко становништво у ејалету тада још није био захватио процес кроатизације али у њему није било српске националне свијести. Муслиманска национална (само)идентификација појавиће се скоро вијек касније. Њихове комшије Срби имају много раније „циљ којем теже“, у доба француске револуционарних ратова. Занимљиво је да у француским извјештајима онога времена у ејалету католици се називају „Латини“, муслимани „Турци“ а православци „Грци“. Разлози за игнорисање постојања српског националног идентитета могу бити неупућеност, жеља да се прикрије сложеност тадашњих прилика које нису ишле у корист њиховом османском савезнику, или жеља да се на ширем балканском простору ускоро створи једна илирска нација која ће да утопи све партикуларне идентитете.¹⁹ Даљи развој догађаја

¹⁸ Душан Т. Батаковић, „Босна и Херцеговина у српској историји од средњег вијека до уједињења 1918.“ у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење* (репринт издања из 1929.), (Бања Лука Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2017), LI-LII.

¹⁹ Васа Чубриловић, „Први српски устанак и босански Срби“, у: *Поједи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, (Београд: Српска академија наука

показао је да постоји повезаност српског православ-
ног становништва са обје стране ријеке Дрине.

Француски дипломата Феликс Божур (1765–1836) процијенио је првих деценија XIX вијека ејалетски годишњи принос од пољопривреде на 80 милиона франака. Главни усјеви били су пшеница, јечам, ку-
куруз и просо, које је због својих карактеристика било
главна залиха хране у тврђавама. Шљива је била доми-
нантно воће затим јабуке и крушке док је у околини
градова било доста трешања. Винова лоза већином је
била присутна у херцеговачким крајевима, у много
мањем обимом дуж Дрине и око Бањалуке. Држање
пчелињских кошница било је уобичајно. Четвртина
ејалета биле су шуме у којима је било разне дивљачи.
Ливадско сточарство било је развијено у равничар-
ским крајевима око Бањалуке и Бијељине. Узгајане су
племените расе коња али и издржљиви коњи средње
величине, цијењени на Апенинском полуострву. Око
Вареша, Крешева, Фојнице и Старог Мајдана вађе-
но је гвожђе, у рудничким окнима се производило

и уметности Балканолошки институт, 1992), 160-161; Милорад
Екмечић, „Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији
1804-1815.“, у: Зборник радова. Научни скуп. *Српска револу-
ција 1804-1815 и Босна и Херцеговина* 2004, 41; Милорад Екме-
чић, „Дозревање идеје о српској националној држави 1806.“, у:
Оптеди из историје, (Београд: Службени лист СРЈ, 1999), 37-38.
У наредних стотину и нешто година католицизам словенског
ејалетског живља изједначио се са хрватским националним
идентитетом. Милорад Екмечић такође пише и да је „политика
административног уједињења“, под илирским називом језика и
народа, становништва које је насељавало француске балканске
посједе постојала и прије формирања Илирских провинција.
Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918 I*, (Београд:
Просвета 1989), 187-188; Субић, *БиХ у мемоарима маршала Мар-*
мона, 124-125.

и олово, бакар, нешто арсенове руде и мало живе. У околини Тузле налазило се двије солане са 110 до 130 јама. Извозило се суво усољено месо, пастрма, суве шљиве, јабуке и крушке. Око 30 милиона франака годишње доносила је мануфактура метала. Ковани су потковице, ексери, пољопривредни алат, али и ја-тагани, пиштољи и пушке. Главна барутана била је у Челинцу, а у Бањалуци и Маглају налазиле су се ступе (магацини) за барут. Тополивница је била у Травнику као и радионица сјечива и сабљи, радионица хладног оружја (производња ножева) налазила се и у Фочи. Од трешњевог дрвета и јасмина прављени су чибуци, а 400.000 комада чибука је годишње продавано што у европске земље што у друге крајеве Царства.²⁰

У сусједне хаџдуршке крајеве и Далмацију је сваке године ишао извоз житарица као и стоке (40.000 волова, 20.000 крава, 250.000 оваца, 15.000 свиња), 300.000 зечијих и 40.000 говеђих кожа, око 9.000 куниних крзана, 15-20.000 ципела и 2-3.000 чизама; као и 3.000 квинтала лоја, 6.000 квинтала меда, 2.500-3.000 квинтала воска. Израђевине од бакра или гвожђа, не-прерађено гвожђе такође је у одређеним количинама ишло у извоз. У вријеме Првог српског устанка укупна вриједност извоза сваке године био је око 14.250.000 франака односно 9.5 милиона пјастара. Сваке године увозила се колонијална роба (пиринач, со, кафа, ше-ћер, зачини), цитрусно воће (лимун и наранџе), лије-кови, бечко платно, текстилни производи, стакларија,

²⁰ Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 66; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 217-225; Бору-мил Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устјанка*, (Бања Лука: Историјски институт, 2004), 9-10.

папир и производи од гвожђа. Највећа свота трошила се на куповину кафе и пиринча. Укупан годишњи увоз био је 6.930.000 франака односно нешто више од 4.6 милиона пјастара. Позитиван биланс извоза износио је 7.363.000 франака или 4.9 милиона пјастара. У овом периоду почело је ширење трговине на територије данашње Албаније. Сарајево је била главна ејалетска база за допремање и отпремање источњачке робе према италијанским градовима, Хабзбуршкој монархији и Француској, роба се даље слала у Костајницу и Брод. Допремање западњачке робе ишло је преко Костајнице долином ријеке Уне и преко Брода долини ријеке Саве. Сарајево је било највећи трговачки центар а значајни су били Мостар, Травник, Високо, Јајце и Бања лука. Поред ових у занатско-трговачке центре развили су се и Фоча, Рогатица, Коњиц, Тузла, Зеница, Маглај, Тешањ, Јајце и Ливно због своје географске позиције на важним путевима или пограничним областима; док су Крешево, Фојница, Вареш, Бусовача, Сребреница, Варцар-Вакуф и Стари Мајдан постали центри због близине сировина која је олакшала развој занатске активности. Континентална блокада довела је до појачаног значаја најзападнијих османских покрајина за француско-османску трговину. Кроз ејалет је 1808. прошло 20.000 товара памука, од децембра 1811. до децембра 1812. године више од 21.000 товара робе. Међутим, до неког већег развоја трговине није могло да дође због више фактора, тешко проходних терена, пљачкаша, муслиманског антифранцуског сентимента, устаничких акција али и опште лоше ситуације у самом ејалету.²¹ Вашари (сајмови) одржавани су у 87

²¹ Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini po-*

насеља, од тога у 27 су били одржавани годишњи сајмови а у 72 мјеста седмични сајмови. Најпознатији сајам био је у Бањалуци на православне Духове.²² Пораз Наполеона у Русији довео је до стагнације трговине и до скоро потпуне обуставе након његовог слома. Главни трговински партнер у наредним деценијама постаје Монархија. Восак, мед, катран, шишарка, жир, усољена цријева, пијавице биле су по запажања Ами Буеа, који је 1836–1838. путовао по Османском царству, главни извозни производи. Извожено је и жито, кукуруз, јечам, зоб и разне житарице, сточна храна, гвожђе, овце, свиње, те сухе волујске и овчије коже, сухе шљиве. У Херцеговини је грожђе било оно што је за остатак ејалета била шљива.²³ Брчко је због своје повољне географске позиције било центар продаје шљива, преко којег је ишло 2 трећине укупног извоза.²⁴

Средином XIX вијека увоз у ејалет обављао се преко Брчког и Брода, а извоз преко Тузле, Травника, Градишке, Зворника, Брода, Брчког. Нови Пазар је 60-их година изгубио некадашњу позицију и постао другоразредно трговачко мјесто. Разлог за то је било аустријско преузимање примата у трговини. Италијански конзул је јавио 28. новембра 1863. да свака промјена на тржишту Аустрије има свој одраз на пија-

sljednjih decenija osmanske vladavine, 101; A. Selihović, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.-1831.)*, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, 2014), 65-72; Храбак, нав. дјело, 10-13.

²² Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 111-112.

²³ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, 140-141, 153.

²⁴ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, 143.

цама Босне, која је економски с њом повезана иако су им политички интереси супротстављени. У ејалет се тада увозило више него што се извозило, по његовим сазнањима 57 милиона пјастара се трошило на увоз, а од извоза се приходовало 43 милиона. Из Аустрије се увозила кафа, шећер, пиринач, свилена роба, калај, олово, лим, уље, алкохолна пића, сапун, жица, док се из Османског царства увозио дуван, свила, ћилибар и ћилими. Извозила се пшеница, кукуруз, сточна храна, жито, стока, суве коже, вуна, восак, шљива, дрво.²⁵ Јевреји и Срби су били најуспјешнији трговци, бавили су се продајом робе на мало и велико, док се муслимански и католички живаљ у овој дјелатности није сналазио. Најјаче трговачке куће имале су приход од 2 милиона франака.²⁶ По пруском конзулу извоз из ејалета 1864. износио је 9.763.000 форинти а увоз 7.796.000 форинти. Највећа извозна ставка биле су житарице (4.3 мил) затим стока (1.4 мил), овце и козе (1.1 мил), сухе шљиве (790.000) и свиње (650.000) а у увозу је доминирао текстил и дуван. Сљедеће године извоз је вриједио 5.917.500 а увоз 5.582.000 укупно 11.500.100 форинти.²⁷ Француски конзул доноси нешто више података, у ејалет је 1861. увезено робе у вриједности 10.263.406 пјастара а извезено за

²⁵ Pavle Mitrović, Hamdija Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870. godine)*, Građa Knj. V Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka Knj. 3, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1958), 52; Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 56; Александар Гиљдферинг, *Путовање уо Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1972), 283.

²⁶ Selihović, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.-1831.)*, 95.

²⁷ Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 114.

20.386.956. Седамнаест година раније (1844) босанска царина на годину дана је дата у закуп за 2,22 милиона пјастара (4400 кеса). Обим трговине је брзо растао а трговински суфицит није дуго трајао јер је већ 1863. увезено робе за 81.410.000, а извезено за 33.250.000 пјастара па је дефицит износио 52.060.000. Четири године касније увоз је био 88.015.000, а извоз 30.325.000 пјастара, дефицит је дакле 1867. износио 57.690.000. Годину дана касније порастао је на 71.401.915 пошто је увоз био 105.197.000 пјастара а извоз само 33.796.185. Раст трговине доводио је дакле до економских губитака ејалета у складу с царинском политиком Османског царства, гдје је извозна царина износила минимум 9% док се увозна кретала између 5 и 6 %.²⁸

У ејалету је у оптицају било 16 различитих валута па су се трговци могли заштитити од инфлације и сачувати капитал. Од 50-их година XIX вијека аустројски монопол на трговину и доминација монета из Монархије је постајао све уочљивији у ејалету. Становништво је користило османски новац чија је вриједност падала док су цијене остајале исте или рале. Слабљење куповне моћи додатно је погоршавано растом цијене житарица и османске власти су повремено разним мјерама покушавали да то спријече, међутим оне нису имале значајније резултате. Тако је по потреби строго забрањивано извозити житарице али су се оне кријумчариле.²⁹ Неразвијеност путне

²⁸ Dušan Berić, „Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848. godine“, *Istraživanja* 7 (1979), 151; Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, 156-158.

²⁹ Selihović, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.-1831.)*, 90-91.

инфраструктуре у ејалету и опште сиромаштво становништва, које је имало веома ограничене потребе, била су два основна разлога за укупно гледано слабу развијеност трговине.³⁰

Дрво све до 30-их година XIX вијека није представљало значајан извозни артикал и готово искључивао је кориштено за потребе домаћег становништва, војске и управе. Већину послова око дрвета обављало је сеоско становништво бесплатним радом у оквиру обавеза кулука. Од тада па до краја османске владавине креће експлоатација шума у ејалету. Хрватски и славонски предузетници фокусирали су се на босанске, а далматински и истарски на херцеговачке шуме. Подигнуте су три пилане (1846, 1855, 1870), а по неким процјенама у периоду 1853–1878. посјечено је 300.000 храстових стабала.³¹

Један страни посјетилац, по занимању рударски управитељ, забиљежио је 1841. године, 21 мајдан у Фојници, 23 у Крешеву и 20 мајдана у Варешу. Десет година касније Иван Фрањо Јукић је записао да централна Босна има 49 мајдана, а Босанска Крајина 60. Вриједност извоза жељеза и жељезних производа 1865. године чинило је 12 % извоза, односно око 4.3 милиона пјастара. Порта и везир су 1865. дали пристанак да се подигну три високе пећи (Фојница, Вареш и Стари Мајдан) међутим услови су били тако постављени да су заинтересовани инвеститори одустали. Закон о државним рудницима у Османском царству из 1868. године и изградња прве пруге изазвали су

³⁰ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, 150–151.

³¹ Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 108–110.

интерес страних, прије свега аустроугарских предузећа за рудна и друга богатства у вилајету. Порта је међутим одбијала захтјеве странаца да се подижу рударско-топионичка предузећа и није издавала концесије.³²

Према запису османског савременика рударство у ејалету 1860-их као да више није постојало јер ни влада а ни појединци нису били заинтересовани за ову област. Око 1865. свега 700 радника било је укључено у процес „производња жељеза“. Земљорадња је такође биле запуштена, обрада земље вршена је на примитиван, старински начин. Савременик је забиљежио: „једва се мало заоре (земља-Р.С.), у њу се баци семе, а остало се остави божијој вољи“.³³

Аустријски агент је 1846. године запазио да ејалет располаже великим количинама пољопривредних производа који се због лоших путева не могу пласирати на удаљенија тржишта. У Босни су од житарица најважније биле јечам, кукуруз и зоб, а од воћа шљива док су у Херцеговини главни производи били дуван, грожђе и поврће. Херцеговачко вино продавано је на далматинском и босанском тржишту. Рижа се узгајала на Доњој Неретви, а у западној Херцеговини узгајана је свилена буба. У доњем току Неретве рижа је прво засијана око 1830. године на иницијативу Али-паше Ризванбеговића. У ејалету је 1846. било 600.000 рогате стоке и 3 милиона оваца и коза. Пред устанак 1875. године укупна производња житарица била је шест

³² Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 101-103.

³³ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, 147; Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 27-28.

милиона метричких тона од чега се 600.000 извозило док је већина трошена у земљи. Број стоке тада није био значајније увећан у односу на 30 година раније податке и било је 520.000 говеда, 2.15 милиона оваца, 1.09 милиона коза.³⁴

За простор данашње Босне и Херцеговине подаци о пољопривредној производњи доступни су за период 1872–1875. Површине обрадивог земљишта су непознате пошто се подаци односе на приносе, који су доста скромни – око 100 килограма по глави становника. Четири културе обухватале су нешто више од шест петина производње: кукуруз (42.12 %), пшеница (17.14 %), јечам (15.88 %), овас (11.68 %). Сарајевски санџак и Херцеговина су били простор на којем су пшеница и јечам изједначени с иначе јасно доминантним кукурузом. Кромпир, који је елиминисао глад у Европи, био је још увијек готово безначајна ставка у ејалетској производњи, слично као и раж. У истом периоду сточарство је такође било слабо развијено, на једног становника долазила је једна овца, укупно по глави становника једва три грла стоке.³⁵

Поштански саобраћај био је неразвијен а писма су отпремана по путницима, најчешће трговцима, и то на властити ризик. Сву службену пошту обављала је локална полиција. Пошта је заостајала за сусједним крајевима до краја османске владавине. Најзначајније

³⁴ Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 99-100; Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, 135.

³⁵ Делић, *Историјска статистика српског народа*, 578-579, 588. Аутор сматра да су ови подаци вјероватно потцијењени али је сигуран да износи нису били неколико пута виши, тако да су прилике у ејалетској пољопривреди биле свакако лоше.

поштанске линије у ејалету биле су Сарајево-Вишеград-Нови Пазар-Цариград, Сарајево-Брод, Сарајево-Травник-Ливно, Сарајево-Мостар и Сарајево-Кладањ-Тузла. Прва телеграфска линија уведена је 1858. године између Мостара и Метковића а затим је почело ширење телеграфске мреже која је до краја османске власти обухватала 30 мјеста. Сарајево је 1860. преко Новог Пазара повезано са Цариградом, док су Ливно и Травник били телеграфски спојени 1866.³⁶

Босански ејалет је још од XVI вијека гајио једну специфичну институцију, која није била карактеристична за управну организацију Османског царства – капетанију. Ове војно одбрамбене управне јединице представљале су истовремено и основу политичке моћи капетанима по којима су и назване. Титула је била насљедна, а њени носиоци често неограничени локални властодржци.³⁷ Капетани „војно племство“ посједовали су утврђене двореве и присвојили су права вишег и нижег судства над становништвом потчињеним њиховој јурисдикцији. Обнова њихових титула вршена је приликом церемонија ступања на дужност новог везира. Међутим, то је како су запазили француски савременици „била само формалност“. Капетани су селективно извршавали везирова наређења који је најчешће издјегавао да их силом натјера на послушност. Постали су тако „моћни феудалци да

³⁶ Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 117-118; Галиб Шљиво, „Трговина у Ливањском крају 1871. године“, *Историјски часопис XL-XLI* (1994), 145.

³⁷ Првобитно капетаније су постојале само у пограничним подручјима, а временом су се прошириле на комплетну територију ејалета. В. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela I, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991).

их је Порта морала сузбијати“.³⁸ Умјесто да гарантују мир на ејалетским границама и стабилност власти често су изазивали немире и оспоравали напоре реформних султана Селима III (1789–1807) и Махмуда II (1808–1839). Од којих је први покушао да реформише војску, финансије, цивилни сектор и дипломатију и своја настојања платио животом. Други је успио да изврши значајне реформе у војсци када је прво распустио а затим потпуно уништио јањичарски ред, да би се након 1830. године до краја живота бавио реформама у цивилном сектору. Наслиједио га је син Абдулмеџид I (1839–1861) чију владавину карактерише, с једне стране, јачање националних покрета покорених народа који су поткопавали темеље османске државе, и с друге стране, танзиматски покрет који је требао да их учврсти. Абдулазис (1861–1876), син његовог брата, постао је први султан који је боравио у Западној Европи. За вријеме његове владавине наставило се опадања царства, а незадовољство је ескалирало његовим свргнућем маја 1876.³⁹

Ауторитет централне власти у ејалету зависио је углавном од личности везира, његове способности да се наметне локалним првацима и ограничи њихову самовољу. Сједиште везира је све до похода Омер-паше Латаса било у Травнику. Неријетко је везирова ефективна власт заправо и била сведена на овај град. Везир није имао широка овлашћења, није могао да осуђује на смрт или да подузима војне мјере. Међутим, у ван-

³⁸ Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 16-17; Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, 204-205.

³⁹ Робер Мантран, „Почеци Источног питања (1774–1839)“, у: *Историја Османској царства*, (Београд: Clio, 2002), 509-545.

редним околностима добијао је широка овлаштења и дјеловао потпуно самостално. Уживао је приход од 650.000 акчи који је трошио на војску, државне и личне потребе. Овај положај био је један од најслабије плаћених у свим ејалетима царства, то је додатно погодовало развоју коруптивних активности везира који су се неријетко упуштали у разне махинације.⁴⁰ Поједини су само формално били именовани а да нису никад ни кренули према Босни пошто су разноразним начинима добијали друга именовања; други су с истим циљем одуговлачили путовање или се брже враћали него што су одлазили. Због тога је понекад тешко одредити када је поједина личност вршила дужност. Везири су на положају у просјеку проводили двије године, а неки од њих пола године, неколико мјесеци или само неколико недјеља. Понекад су с одређеним временским размаком били поново именовани али укупно гледано њихов „мандат“ није у великој мјери одскакао од просјека. Изузетак је био Шериф Топал Осман-паша (1804–1874) он је, уз прекид од неколико мјесеци, на положају био скоро деценију. Током његове управе је ејалет постао вилајет а везир валија, у складу с управним промјенама које су тада вршене. Дужност ејалетског везира у периоду 1788–1875. године обављали су: Селим-паша (10. април 1786–децембар 1787), Бећир-паша Егридубли (16. децембар 1787–29. април 1789), Арслан Мехмед-паша (април–крај новембра 1789), Мехмед-паша Миралем (новембар–децембар 1789), Хаџи Салих-паша (децембар 1789–почетак јануара 1791, 7. фебруар–30. децембар 1792), Јусуф-паша (јануар–фебруар 1791),

⁴⁰ Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, 193; Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta 1789–1878*, 35–36.

Хусамудин-паша (1793–1797), Перишан Мустафа-паша, Гјураџи Хаџи Осман-паша, Зинхли Хасан-паша, Мехмед-паша Ванилија, Хаџи Хасан-паша, Ванли Мехмед-паша, Хаки Мехмед-паша (1797–1802), Ебубекир Бећир-паша (2. јун 1802–1805), Мустафа-паша Исмаил-паша Новошехерлија (6. јануар 1805–25. март 1806), Хусреф Мехмед-паша (9. април 1806–29. јануар 1808), Ибрахим Хилми-паша (29. јануар 1808–13. март 1813), Дарендели Силахдар Али-паша (13. март 1813–30. март 1815), Хуршид Ахмед-паша (30. март 1815–28. октобар 1815), Сулејман-паша Скопљак (28. октобар 1815–24. јануар 1818), Морали Бећир-паша (24. јануар 1818–9. фебруар 1818), Дервиш Мустафа-паша Макранеџија (9. фебруар 1818–27. јул 1819), Мехмед Ружди-паша (27. јул 1819–8. децембар 1819), Али Џелалудин-паша (8. децембар 1819–28. новембар 1822), Шериф Сири Селим-паша (28. новембар 1822–12.5.1826), Хаџи Мустафа-паша Беленлија (12. мај 1826–22. децембар 1826), Абдурахман-паша (22. децембар 1826–18. август 1828), Морали Намик Али-паша (18. август 1828–1. август 1831), Видинли Ибрахим-паша (1. август 1831–17. октобар 1831), Кара Махмуд Хамди-паша (5. јун 1832–24. јун 1833), Давуд-паша (24. јун 1833–13. јул 1835), Мехмед Веџихи-паша (13. јул 1835–28. септембар 1840), Хусреф-паша (28. септембар 1840–6. новембар 1843), Морали Тамил Мехмед-паша (6. новембар 1843–11. новембар 1844), Осман Нури-паша (11. новембар 1844–1. новембар 1845), Хаџи Тамил-паша (1. новембар 1845–4. јул 1847), Мехмед Тахир-паша (4. јул 1847–1. јун 1850), Хафиз Мехмед-паша (1. јун 1850–16. новембар 1850), Хајрудин-паша (16–25. новембар 1850), Чурбели Велиндин-паша (1851), Мехмед Хуршид-паша (1851–1853), Мехмед Рашид-паша (1853–1856), Мехмед

Киани-паша (1857–1. јул, 18–27. новембар 1858), Мехмед Акиф-паша (1. јул 1858–27. новембар 1858, 1870–27. април 1871, 1872–27. новембар 1873), Осман Махзар-паша Скопљак (1859–18. децембар 1861), Шериф Топал Осман-паша (18. децембар 1861–1868, 17. фебруар–19. мај 1869), Омер Тевзи-паша (1868–21. јануар 1869), Мехмед Асим-паша (27. април 1871–10. септембар 1871), Рашид Мехмед-паша, Дервиш Ибрахим-паша, Мустафа Асим-паша, Мустај-паша, Мехмед Азиф-паша, Ахмед Хамди-паша, Рауф-паша, Ибрахим-паша (1872–1875).⁴¹ Ауторитет везира био је јако ограничен, конкуренција су му поред самовољних капетана биле муле и алај-бег од којих је зависило извршење наредаба владе. Ова два поглавара били су готово увијек сложни када је требало наступити против настојања Цариграда да им одузме повластице. Реформе су посматране као антирелигиозно дјело „атентат против ислама“. Један османски савременик је 1863. незадовољан стањем свијести покрајинских муслимана, који су се противили свакој промјени, записао да је Босна у вјерском погледу „постала османска... али је остала словенска по осјећајима и навикама“.⁴²

⁴¹ Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463.–1878.)*, (Sarajevo: Connectum, 2006), 465–469. У хронологији и идентификацији ејалетских везира и комплексном датирању њихових управа поред књиге Ведада Бишчевића кориштена је и докторска дисертација Братислава Теиновића, Bratislav Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800–1878)*, doktorska disertacija u rukopisu, (Banja Luka: Filozofski fakultet, 2019).

⁴² Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 17–18.

ДУБИЧКИ РАТ

ОСМАНСКО ЦАРСТВО ЈЕ КРАЈЕМ XVIII вијека ушло у фазу „феудалне анархије“, у којој централна власт губи утицај у рудним покрајинама. У покушају да покаже своју снагу Порта је објавила рат Русији јула 1787. године. Почетком 1788. године ејалет је постао поприште новог хабзбуршко-османског сучељавања до којег је дошло због савезништва Хабзбуршке монархије и Русије које је, између осталог, подразумевало да оне подијеле османске европске посједе. Монархија је 9. фебруара 1788. објавила рат Османском царству. Дио овог ратног сукоба, који се одвијао на простору Босанске крајине, у српској и југословенској историографији назван је Дубички рат пошто су се око овог мјеста водиле вишемјесечне борбе.

Пред избијање рата у ејалету су вршене припреме, радило се на обнављању и додатном ојачавању тврђавских бедема, ширењу опкопа, и допремању наоружања, барута и намирница. Одузимано је оружје и становништво позивано да положи заклетву вјерности. Монархија је годинама прије почетка ратних сукоба радила на прикупљању информација са простора ејалета. Православно свештенство било је укључено у обавјештавање аустријских служби. Поседно монаси манастира Моштаница код Дубице, манастира Свете Тројице у близини Тузле као и свештеници из Бањалуке Ђорђе Николајевић и Сима Милановић.⁴³ Монархија је фебруара 1788. годи-

⁴³ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1992), 33-35; Elma Korić, „Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788–1791“, *Prilozi instituta za orijentalnu filologiju* 65 (2016), 220.

не упутила проглас муслиманском живљу. Прокламација је објављена на османском језику, а у њој се сви муслимани обавјештавају да ће сви они „који се буду бавили својим послом“ и уздржавали се од чинова непријатељства бити изједначени с становништвом Монархије. Загарантована је слобода практиковања исламске вјере и обећана државна плата вјерским службеницима. Османски летописац је пак записао да је „Аустрија најавила рат писмом“, наводно је порука од Аустријанаца дошла у Сарајево да ће они заузети Румелију и да ће им се плаћати цизија. Хабзбуршка монархија жељела је да олакша своје наступање тако што ће подстаћи масовни устанак хришћана. Истовремено је Србима, „хришћанима православне вјере“, а нарочито њиховим истакнутим људима (владикама, калуђерима и свештеницима као и истакнутим појединцима) упутила позив да стану на њену страну. Мрежа агената која је раније успостављена у ејалету требала је да, поред обавјештајних активности, придобије подршку хришћанског живља. Међутим, њихови напори су веће резултате дали на територији сјеверне Србије, док је у ејалету само српско становништво сјеверног дијела Босанске Крајине подржало Хабзбуршку монархије и то углавном на оном простору који је заузела хабзбуршка војска. Из тузланског краја је поручено да ће се придружити аустријској војсци кад она пређе границу. Тражили су да их Монархија опскрби оружјем, муницијом и храном и да им се у случају пораза обезбиди уточиште а у случају побједе подијели земља. Сличне захтјеве имали су и из дервентског краја док су Срби из среза Градачац, њих

937 пребјегло у Славонију.⁴⁴

Постоји неколико разлога за овакво понашање српског живља. Неповјерење у способност хришћанског царства да потисне муслиманског завојевача показала се пола вијека раније па је опрезност била разумљива. Треба имати у виду да је османска власт још од 1787. користила разне методе притиска као што је полагање заклетве вјерности а издајником је проглашаван свако ко се не би хтио заклети. Такође је тјерала српско становништво на послушност тако што је увела *ћефилему* – међусобну гаранцију унутар неке заједнице (локалне, конфесионалне или професионалне), у принципу се гаранција односила на мушкарце старије од 19 година. По наредби везира морали су сумњиви становници вароши, села или краја солидарно јемчити једни за друге и на тај начин би се понекад гушиле побуне или немири. Хришћани у Сарајеву су тако по наредби од 10. марта 1788. били обавезани *ћефилемом*.⁴⁵

У периоду 1788–1790. промијенило се пет паша на

⁴⁴ Чудриловић, *Босански фрајкори у аустријско-турском рату 1788–1791*, 147; Hamdija Kreševljaković, „Čefilema sarajevskih kršćana iz 1788 godine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 3 (1953), 201; Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, priredio Mehmed Mujezinović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 264; Глигор Станојевић, „Млетачке и дубровачке вијести аустријско-турским ратовима у XVIII вијеку“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XVIII* (1969), 224; Боро Бронза, „Политика Аустрије према Србима из сјеверозападне Босне крајем 18. вијека“, у: *Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX века*. Зборник радова (Нови Сад: Филозофски факултет, (електронско издање), 2020), 167.

⁴⁵ Чудриловић, *Босански фрајкори у аустријско-турском рату 1788–1791*, 141; Kreševljaković, *Čefilema sarajevskih kršćana iz 1788 godine*, 202.

мјесту везира а централна власт, заузета важнијим ратиштима није упућивала очекивану помоћ у људству. Почетком марта 1788. Порта је послала прве инструкције ејалетским главешинама. Наглашено да је рат с Аустријом „свети рат за одбрану ислама“ и наређено да се „добро чувају“ тврђаве, паланке, сва мјеста и пролази. Слично наређење добили су сви за рат способни „добри муслимани“, јаничарским официрима је наређено да интензивирају попуњавање својих редова мобилизацијом добровољаца. Османске лађе током ратних година снабдијевале су ејалет храном и ратним материјалом преко Дубровника и Плоча.⁴⁶

У почетку рата ејалет је о свом трошку морао да се опрема за сукоб, тек у новембру 1788. године Порта је послала 50.000 гроша за ратне потребе и планиране војне подухвате. У ејалету су се и власти и домаће муслиманско становништво уздали у своја сјеверна утврђења. Показало се да је њихова процјена била исправна и да хабзбуршке трупе, иако су се дуго спрема-мале за напад, током првих ратних мјесеци готово да нису имале никакав успјех у нападима на тврђаве у Поуњу и Посавини. Рат на граници је заправо био рат за тврђаве.⁴⁷

На сам дан објаве рата хабзбуршка војска је кренула у копнени напад у предјелу сувоземне границе

⁴⁶ Korić, *Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788–1791*, 224–226.

⁴⁷ Станојевић, *Млећачке и дубровачке вијесци аустријско-турским рајтовима у XVIII вијеку*, 225; Korić, *Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788–1791*, 229; Ненад Нинковић, „Подаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине“, у: *Срби на ипросјору Босне и Херцеговине од XV до XX века*. Зборник радова (електронско издање) (Нови Сад: Филозофски факултет (електронско издање), 2020), 185.

према сјеверозападној Босни, као и бомбардовање тврђава поред Уне и Саве – Новог, Дубице и Градишке. Аустријанци су 10. фебруара прешли Уну и напали Дубицу. Наишли су на жесток отпор и неколико стотина војника је погинуло или било рањено па је дошло до повлачења. Колона хабзбуршких војника из Лике је продрла неколико километара у ејалет и ту се ушанчила. Наводно је око хиљаду породица из околине манастира Рмањ заједно с калуђерима тог манастира прешло у Монархију. Нови напад на Дубицу у ноћи 19. и 20. априла био је још већи неуспјех и завршио се повлачењем те су и 26. априла хабзбуршке јединице биле с оне стране ријеке Уне. Појачања из Високог, Бусоваче и Бањалукe су помогла браниоцима да поразе непријатеље. Крајем маја један хабзбуршки одред приближио се Грахову, мало касније једна чета допрла је до Пролога. Средином јула неколико чета напало је Гламоч и запалило 100 кућа. Ратне операције биле су дакле сведене на повремене акције мањег обима све док Гидеон фон Лаудон (1711–1790) није преузео дужност команданта 18. августа 1788. Лаудон је након дводневне борбе успио да сломи османске трупе и да 26. августа заузме Дубицу. Тврђава је разорена а по дубровачким куририма османска војска је изгубила сву ангажовану артиљерију и хиљаде људи. Затим су хабзбуршке трупе почеле да нападају Босански Нови а међу браниоцима је била примјетна „пометња и страх“. Демонстративни напад на Градишку 2. септембра имао је за циљ да уплаши браниоце и да не упуте појачања браниоцима Новог. Становништво пограничних крајева се с имовином повукло у унутрашњост ејалета. Хабзбуршка војска је продрла до Петровца 13. септембра а крајем истог мјесеца запа-

љено је једно село код Гламоча. Одбрана Новог је сло-
мљена и град је на јуриш заузет 3. октобра. Нападаци
су заплијенили 40 топова и заробили између 1.000 и
1.500 људи. Хабзбуршка војска се затим, због лоших
временских услова и приближавања зиме повукла у
зимске логоре.⁴⁸ Након губитка Дубице и Новог про-
глашена је поново општа мобилизација у Османском
царству с нагласком да се у Босни „мобиљушу сви који
су способни за борбу“. Наређено је да се у ејалету при-
преми више од 200.000 војника. Сарајевском мули,
осталим кадијама, капетанима, агама и свим службе-
ницима стигло је додатно наређење да се мобилише
„сва војска“. Међутим, подјеле су отежавале одбрану,
нарочито су се у разним свађама и сукобима истицале
Сарајлије. Они су игнорисали позив на прикупљање
војске па им је Порта марта 1789. упутила упозорење
да ће „бити сведени на степен раје“.⁴⁹

Заузимањем Дубице и Новог Аустријанци су преу-
зели и османска утврђења на Уни и земљиште у доњем
току Уне до њеног ушћа у Саву (седам километара ни-
зводно од Дубице), односно залеђа десне обале Уне, на
падинама Козаре, Просаре и Пастирева. Муслиманско

⁴⁸ Чубриловић, *Босански фрајкори у аустријско-турском рату 1788–1791*, 145–146, 154; Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 265–269; Michael Hochedlinger, *Krise und Wiederherstellung. Österreichische Großmachtpolitik zwischen Türkenkrieg und „Zweiter Diplomatischer Revolution“ 1787–1791*, (Berlin: Duncker & Humblot, 2000), 208; Станојевић, *Млећачке и губровачке вијестии аустријско-турским ратновима у XVIII вијеку*, 226; Loudon: *a sketch of the military life of Gideon Ernest Freiherr von Loudon, Sometime Generalissimo of the Austrian forces*, by col. George Bruce Malleison, (London 1884), 220–227; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, 63–97.

⁴⁹ Korić, *Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788–1791*, 228, 230, 233.

становништво је побјегло из Дубице и Новог али је већина хришћанског становништва остало. Оно је у огромној већини било православно и дио тих Срба Монархија је жељела искористити. Аустријанци су успјешно користили поједина свештена лица за про-аустријску пропаганду. Нарочито зато што су жељели контрирати Османлијама, чији је став према хришћанима у Босни постао нешто сношљивији током рата због тешке ситуације у којој су се нашли. За Монархију је било значајно што се и манастир Моштаница недалеко од Дубице нашао унутар територије коју су заузеле њене јединице. Наравно, нису сви Срби с тог простора стали на аустријску страну, нека села на планини Козари су током ратних сукоба остала неутрална. Сарађивали су повремено са аустријским јединицама, а повремено са приједорским капетаном.⁵⁰

Током 1788. аустријске војне власти неколико мјесеци нису могле пронаћи право рјешење за проблем војног ангажовања православног становништва. У овој активности одређену улогу је имао бачки епископ Јован Јовановић (1732–1805), који је дуже вријеме агитовао да се Срби придруже ратним напорима Монархије. У покушају да придобије војни врх за своје планове упутио се код Лаудона октобра 1788. године. По доласку прво се у Костајници 15. октобра писмено, а затим и усмено, обратио аустријском маршалу и изложио му своју идеју о ангажовању српских бораца. „Емигранти“, како је он називао избјегле Србе, нису имали основних средстава за живот и пријетила је

⁵⁰ Чубриловић, *Босански фрајкори у аустријско-турском рату 1788–1791*, 148; Бронза, *Политика Аустрије према Србима из сјеверозападне Босне крајем 18. вијека*, 171–173.

опасност да се упусте у самовољне акције па би било корисно да их Монархија ангажује. У сљедећем кораку би се дизало становништво које је и даље било на територији ејалета. Предложио је да он лично придобије избјегле да ступе под оружје, да се преко зиме у редовним јединицама обуче и у прољеће ступе у акцију. Лаудон се по овом питању није изјаснио, иако је неке активности већ предузео, него је Јовановића упутио на цара који је овај приједлог, као и сличан приједлог капетана Михаила Михаљевића (1760–1845) за простор Србије, одбио. Срби османски поданици нису могли да буду ангажовани у редовну војску.⁵¹

Јозеф II је донио одлуку да се хришћани из сјеверозападне Босне не уврштавају у редовне граничарске јединице, него да се од њих оснивају фрајкори, добровољачке јединице које би обављале војне задатке мањег обима или служиле као извидница или пак претходница редовној војсци, који ће имати полуилегалан статус. Припадници тих јединица имали су могућност да бораве код својих кућа и обрађују земљу, али су истовремено морали да чувају своја села и аустријско залеђе од евентуалног напада. Најзначајнији примјер стварања фрајкора⁵² било је оснивање Просарске и козарске милиције 1. октобра 1788. године. Милиција је била подијељена у двије чете (дивизиона), а у почетку је бројала 908 људи. Јединица је прије него што је Лаудон освојио Нови, како би помогла у спрјечавању евентуалног османског покушаја да са југоистока

⁵¹ Душан Пантелић, „Покрет у северозападној Србији и бачки епископ Јован Јовановић 1787–1790“, *Глас Српска краљевска академија књ. 138. разред 2* (1930), 164–169.

⁵² Нећемо спомињати остале фрајкорске јединице које су дјеловале са простора Монархије. (прим. аут.)

угрози опсаду тврђаве на Уни, заузела положаје на тој страни бојишта. По освајању Новог ова милиција је добила задатак да штити простор између Дубице и Новог, да држи неки облик фронта према јужним падинама Козаре. Сједиште им је било у Јеловцу Горњем у којем је подигнуто утврђење Патрија. Овом милицијом је командовао капетан I банске регименте Јанко Кушевић с неколико регуларних аустријских граничарских официра. Једна чета из Кушевићеве регименте имала је задатак да одржава дисциплину и везу са аустријским трупима на лијевој обали Уне. Линија фронта коју су држале двије чете милиције протезала се од падина Просаре, према Градишкој на истоку, преко потока Раковице, Козаре, села Драготиње, до Сане код Новог и на тој линији они су копали и утврђивали шанчеве. Милиција је вршила повремене демонстративне офанзивне акције према Градишкој, Бањој Луци, Приједору, Козарцу и Мајдану, нарочито у случајевима када је требало омести непријатељску концентрацију у предјелима гдје је аустријска војска припремала офанзиву. Прву акцију спријечавања османског продора из Приједора козарско-просарска милиција је имала већ 12. октобра, а одмах након тога је уследио демонстративни противнапад, при чему су се чете милиције приближиле тврђави у Приједору.⁵³

Пад Дубице је додатно деморалисао ејалетске му-

⁵³ Чубриловић, *Босански фрајкори у аустријско-турском рату 1788–1791*, 152–153; Бронза, *Политика Аустрије према Србима из сјеверозападне Босне крајем 18. вијека*, 171–172; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, 99–100. Галиб Шљиво наводи да је Аустрија у октобру 1788. организовала добровољачки одред од 700 људи од православног становништва Кнежпоља и запосједнутих крајева дубичког и приједорског краја.

слимане. Због губитака и учесталих дезертерства наређена је нова мобилизација, међутим муслиманско становништво Сарајева одбијало је да ступи у војску, под изговором да је везир неспособан и да га треба замијенити београдски паша. Смјена везира ипак није довела до њиховог активнијег учешћа у рату.⁵⁴ Јануара 1789. владала је страшна хладноћа па је кретање војске било минимално. Топлије вријеме у сљедећим мјесецима омогућило је да се војска покрене као и да се повећа број фрајкора, али се суштински све сводило на мање пограничне сукобе понекад мотивисане и личном осветом. Тако је једна чета фрајкора од 500 људи 19. априла 1789. напала чардак породице Куленовићи и убила Ибрахим-бега, запалила чардак и заплијенила много стоке. Овај напад је имао елеменат освете пошто су вође напада изгубили сина и брата чија је глава поклоњена управо Ибрахим-бегу. Крајем маја 1789. османске трупе од око 15.000 људи потиснули су хабзбуршке јединице с простора Грахова, оне су се уз велике губитке повукле у Лику. У околини Грахова из освете су „истријебљена многа хришћанска села“, седам села је уништено, око Унца девет а на осталим територијама једанаест села. Многе породице су тада спас нашле у Далмацију. Истовремено је на границу стигао фелдмаршал Лаудон, до тада се из пограничних области доста муслиманског становништва повукло ка централној Босни, а хабзбуршке трупе могле су се похвалити само привременим освајањем Брчког. Лаудон је првобитни план напада на Бихаћ измијенио и окренуо се освајању Градишке. По свим градовима ејалета кружили су гласници с наређењем „да свако

⁵⁴ Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 276.

узме оружје и иде против аустријске војске али је мало ко показивао вољу да крене на непријатеља“. У јуну 1789. аустријска војска је поставила два понтонска моста преко Саве и опсјели Градишку. Пошто су обновиљени бедеми били застарјели високи, умјесто нижи и пространи с висином мањом од ширине, представљали су идеалну мета за топове чије су кугле пробијале зидове. Везир је наредио да се из свих кадилука упуте опремљени војници спремни за борбу против непријатеља. Почетком јула 1789. године последије вишедневне опсаде Лаудон је извршио повјерени задатак. Фрајкори козарске милиције дали су свој допринос као претходница док су многе „босанске избјеглице“ копале шанчеве. Преувеличавајући значај подјела а умањујући његов успјех османски летописац је као кључни узрок неуспјеха у одбрани нападнутих градова навео неслогу између војника и везира, односно између Сарајлија и Крајишника. Лаудон је одлазећи, да преузме команду над опсадом Београда, упутио трупе ка Бањалуци али су се оне већ последије почетног окршаја са османском војском повукле. Октобра 1789. у ејалет је стигао скадарски паша Мехмед-паша Бушатлија (1740–1796), али је изостала акција која би Османлијама донијела успјех. Бушатлија који је пошао у поход да би доказао своју лојалност само је кратко боравио на простору Тронеђе (Triplex Confinium) и затим се вратио у Скадар. У ејалету су се напади смјењивали, вођене су многи окршаји и увећавао се број фрајкора. Тако је 6.000 „Турака“ 17. јуна напало козарску милицију код села Јеловца. Фрајкори су се повукли према Дубици и тек након доласка појачања 12. августа су поново преузели контролу над Козаром. Поновни османски напад 13. септембра прошао

је слично и нападачи су били потиснути у Приједор. У октобру је уследило хаџдуршки напад на Отоке, а у новембру је било још неколико фрајкорских акција и засједа. Изостао је дубљи продор на непријатељску територију те није проширен простор под хаџдуршком контролом. Хаџдуршки војници су имали власт у неколико пограничних тврђава (Нови, Градишка, Дубица, Брчко) и у околним селима, на Козари, гдје су били стационирани фрајкори. С друге стране у ејалету је владала хаотична ситуација тако да повремени противнапади нису давали никакве резултате.⁵⁵

Хаџдуршки командант је 21. фебруара 1790. добио извјештај шпијуна о приликама код Дувна и Мостара, а чекао се нови везир. Храна, муниција и сточна храна допремани су у Травник са разних страна. Османске трупе су се прикупљале недалеко од Јајца и тамо су чекали даља наређења. У Карловац је 25. фебруар 1790. стигао извјештај да бег из Острошца иде од тврђаве до тврђаве и подстиче „Турке“ да се окупе и почну са припремама за напад на хаџдуршкој територији. С тим циљем окупили су се бегови и аге из Бихаћа, Цазина, Бужима да вијећају какву акцију предузети. Крајем фебруара 1790. јављено је да су у Босни и Херцеговини пописивани сви за рат способни људи. Наређено је да сви буду спремни за поход. Очекиван је и интензивнији сукоб на Тromeђи због

⁵⁵ Korić, *Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788–1791*, 231; Станојевић, *Млетачке и дубровачке вијести аустријско-турским ратловима у XVIII вијеку*, 228; Чубриловић, *Босански фрајкори у аустријско-турском рату 1788–1791*, 154–155; Нинковић, *Подаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине*, 185; Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 351; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, 133–196.

чега су грађени магацини у Херцеговини и пуњени намирницама. Почетком марта 1790. је дошло до сукоба мањег интензитета али и до сеобе Срба, 58 људи из пет породица из села Дољани предјегло је на страну Монархије.⁵⁶ У прољеће 1790. године Порта је, након извјештаја да се аустријска војска групише у околини Бихаћа и Бањалуке али да се позив везира игнорише, наредила да се тврђаве додатно ојачају и припреме за одбрану. Пријетила је да ће непослушност бити кажњавања. Везир је у октобру добио шира овлаштења да успостави ред јер је било оних „који су... пореметили мир и ред“. Наређено је да се казне све активне и пензионисане паше, бегови и капетани који су се противили везировим наредбама.⁵⁷ Бихаћки бег је 22. маја 1790. послао више од 1.000 људи у акцију али су банске трупе успјеле да их одбију нанијевши им губитке од 47 људи.⁵⁸

Ратовање 1790. године није се много разликовало од претходних година, више су то биле чарке него борбе. Циљ Монархије је било Цетинград, после којег би се могло прићи Бихаћу, њене уходе су од почетка 1790. слале обавјештења о покретима османске војске, али и о томе да у Босну ове године неће доћи Бушатлија са Арнаутима. Услиједила је једномјесечна опсада и освајање Цетинграда 20. јула 1790. У овој операцији је страдало око 2.000 османских војника и цивила док су нападачи изгубили 51 војника. Босански везир Са-

⁵⁶ Нинковић, *Погаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине*, 188-190, 192.

⁵⁷ Korić, *Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788–1791*, 233-234.

⁵⁸ Нинковић, *Погаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине*, 193-194.

лих-паша није уложио неки напор да помогне опсједнутима, али је чињеница да се његова војска налази у близини одвратила хабзбуршке трупе од даљег продора. Током ових операција, вршене су разне диверзије о којима свједоче и извештаји са границе, како упади османске војске тако и аустријске, тако је на примјер у Приједор подграђе дјелимично запаљено.⁵⁹ Опширан хабзбуршки извештај од 13. јула 1790., сачињен на основу дојава разних ухода, говори о сукобима на више подручја, а посебно око Приједора, Козарца, дијелова територије близу Дубице. У нападу на Козарац отето је нешто стоке и нападачи су се повукли прије противнапада. Приједорско предграђе је два сата након поноћи нападнуто и запаљено. Османлије су кренуле да прогоне фрајкоре, који су извршили акцију уз губитак два човјека, али су се повукли пред постављеном засједом. Извештај од 24. августа 1790. помиње бројне уходе које су биле у османском логору. Један међу њима је увјеравао да ће „Турци“ напасти преко копнене границе „Сувемеђе“. Свједочили су о доласку османске војске, као и о мањим сукобима, послије којих су видјели одсјечене главе. Извештај од 25. августа 1790. сачињен је по подацима заснованим на тврдњама ухода о покретима османске војске. У њему се износи да травнички паша још није стигао у логор у Лушци Паланци, у којем се на основу више свједочења налази и православни „грчки“ епископ, мада један извјештач наводи да је епископ из Босне, а други из Херцеговине. Одбрану Приједора требали су да појачају требињски муслимани. Хабзбуршке уходе су не

⁵⁹ Нинковић, *Подаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине*, 186-187.

само посматрали непријатељске положаје, и учавали њихове слабости, него су са собом довели „једног Турчина“ који им је давао податке. Хабзбуршка страна је преко ухода сазнала да је планиран напад у петак 27. августа 1790. на позиције слуњских граничара код Цетинграда.⁶⁰

Ратни неуспјеси, смрт владара и све сложенији односи с краљевином Пруском довели су Монархију у позицију да мора прекинути ратна дејства. Босански везир је 7. октобра 1790. јавио хабзбуршкој страни да је добио ферман о примирју између Порте и Беча.⁶¹ На мировним преговорима у Свиштову од децембра 1790. до августа 1791. године Монархија се морала задовољити симболичним територијалним добицима. Градом Стара Оршава у Влашкој, тврђавама Цетин и Дрежник с околином као и малим појасем земљишта према Лици. Дакле у рукама Хабзбуршке монархије остао је Цетинград и неколико поуњских села, док су Нови, Дубица и Градишка требали бити враћени Османском царству. Међутим, због затегнутих локалних односа тај процес се одужио све до 1796. године.⁶²

Током септембра и октобра 1791. године распуштена је и Козарско-просарска милиција, најпознатији аустријски фрајкор у сјеверној Босни. Хабзбурговци

⁶⁰ Нинковић, *Подаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине*, 194-199, 200-205.

⁶¹ Нинковић, *Подаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине*, 205-206.

⁶² Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, 100-104, 118-127, 155-159; Чубриловић, *Босански фрајкори*, 155; Боро Бронза, *Аустрија и Зайадни Балкан*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2020), 39-40, 96; *Знамениити документи за историју српског народа 1538–1918*, Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2007), 127.

су пред њих ставили избор: постати регуларни граничарски војници и преселити се на аустријску лијеву обалу Уне или остати на десној обали Уне, без икаквих даљих обавеза према Аустрији, те опет постати османски поданици. Аустрија се журила да спроведе ове реформе јер су издаци које је имала за становништво које се нашло под њеном влашћу били огромни. Ова милиција је у јесен 1791. имала много мање људи него током рата због спонтаног осипања након ратних операција. Од њих 659, укупно 272 човјека су одлучила да пређу у Војну границу, док је 387 (око 60 %) изабрало останак на свом земљишту. Након склапања мира „иселило се 818 породица“ јер нису могле опстати у Османском царству против којег су се бориле. Срби су ферманом од 21. октобра 1792. године били амнестирани, „опраштају се преступи... свако ће држати и обрађивати земљу... коју је раније имао“. У наредним годинама и деценијама однос између српског становништва и османских власти у ејалету постајао је све несноснији. Османлије су били неповјерљиве због сарадње Срба са Аустријанцима, а Срби су настојали повратити аутономију коју су, бар на малом простору између Новог и Градишке, посједовали у раздобљу 1788–1791. По неким процјенама након рата у Аустрију се са простора Босне и Србије преселило око 30.000 људи.⁶³

Водеће личности Срба, како свјетовне тако и духовне, схватиле су да у Монархији више не могу тражити ослонац за остварење својих идеја. Након рата 1788–1791. дошло је до интензивнијег дјеловања срп-

⁶³ Бронза, *Политика Аустрије према Србима из сјеверозападне Босне крајем 18. вијека*, 174–175.

ске вјерске и политичке елите на националном плану и то интеракцијом свих њених географских компоненти, укључујући и босански ејалет. За познавање развоја српског политичког организовања и стварања првих државничких идеја, односно аустријског схватања тог развоја, посебно је био битан документ под насловом *Тајни њриказ њлана коѡа су сасѡјавили Илири у сѡоразуму са Црном Гором, а ѡо коме би ѡоново усѡосѡјавили своје краљевсѡво ѡод руским уѡицајем* („Geheime Anzeige uiber den von Illyriern einverständlich mit Montenegro gehegten Plan, ein eigenes Königreich unter russischen Einfluss wieder herzustellen“). У Бечу је љета 1798. један аустријски агент сазнао да у кругу водећих личности Српске православне цркве постоји амбициозан опсежан план чији је финални циљ „рестаурација Српског Царства и поновни повратак Срба у стари сјај“. Овај план се намјеравао остварити са ослоном на Русију. Са тим циљем владика Петар I Петровић Његош (1748–1830) и дабро-босански митрополит Пајсије су покренули и руководили акцијом за прикупљање и преписивање свих докумената који се односе на српску средњовјековну историју („das alte Rascien betreffenden Dokumenten“).⁶⁴ Међутим, ова акција није имала жељени исход.

⁶⁴ Бронза, *Полиѡиѡика Аусѡѡрије ѡрема Србима из сјеверозаѡадне Босне крајем 18. вијека*, 177-179.

ЕЈАЛЕТ (1804–1819)⁶⁵

КЉУЧНИ ОДНОСИ У ЕЈАЛЕТУ били су између везира као представника централне власти, на једној страни, муслимана које су водили повлаштени феудални моћници на другој и хришћанског становништва, на трећој. У овом троуглу дешавали су се сви кључни спорни процеси у ејалету. Главни однос, пошто је католички елемент био досљедно послушан и миран, своди се на однос муслимана као повлаштене елите и православних хришћана као обесправљене већине. Односно на питање рушења феудалног поретка и ликвидације османске власти.⁶⁶ У годинама након завршетка посљедњег хабзбуршко-османског рата живот у Босни и Херцеговини су, поред лоших односа између везира и капетана, хришћанског незадовољства и неповјерења међу хришћанима и муслимана, карактерисале тешке животне прилике. Због суше 1802. била је гладна година и везиру је упућена молба да „отвори државне амбара и народу даје јефтино жито“.⁶⁷ Јула 1802. године везир је обавијештен да се правило које предвиђа редовну пријаву прихода не поштује, дуговања се не обрачунавају и не плаћају па државни приходи падају. Фермани који су услиједили свједоче о даљем паду ауторитета власти и разним аномалијама у друштву које су нови прописи требали исправити. Ферман из новембра 1802. говори да се у

⁶⁵ Ово поглавље је већим својим дијелом идентично раду *Босански ејалет у вријеме Српске револуције*, странице 131-144.

⁶⁶ Субић, *Босански ејалет у вријеме Српске револуције*, 131.

⁶⁷ Selihović, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.-1831.)*, 53.

граничном појасу јављају трвења између капетана, представника власти и народа. Супротно шеријату једни другима су отимали имовину те се наглашава да сва кршења закона треба казнити. Из фермана издатог везиру између 27. новембра и 6. децембра 1802. видљиво је да је било неопходно подузети мјере против „ниткова у ејалету који су прешли сваку границу“ у насиљу и непослушности.⁶⁸ Ферман из 1803. свједочи да су се у Османском царству појавиле промјене у вриједности новца које су довеле до поремећаја и штете за државу. Храна је била све скупља што је водило осиромашењу становништва. Поскупљења у босанском ејалету су била нарочито изражена и зеленаши су од тога имали највише корист. Наређено је да се купци и продавци који се не придржавају прописаних цијена од августа 1802. казне, истом одлуком је предвиђено да се елиминишу препродавци. Из одлуке везира од 8. марта 1803. видљиво је да у ејалету влада глад и скупоћа, јавили су се хајдуци који узнемирују народ, нападају путнике пљачкају и отимају.⁶⁹ Додатна карактеристика били су сукоби унутар домаћег повлаштеног муслиманског слоја. Капетани су се међусобно суревњиво понашали, оружани сукоби због породичног наслједства били су уобичајни као и обрачуни међу комшијама феудалцима. Херцеговачки великаши почели су 1802. године сукоб који ће трајати скоро двадесет година. Овај сукоб проширио се по ејалету, а довео је и до цијепања одређених породица. У апри-

⁶⁸ Amir Džinić, „O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu krajem 18. i prvim decenijama 19. stoljeća“, *Prilozi* 51 (2022), 157.

⁶⁹ Džinić, *O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu*, 156-158.

лу 1804. године херцеговачко хришћанско становништво тражило је од Порте заштиту од муслиманског угњетавања. Уједињење са Црном Гором нудили су као једно од рјешења а разматрали су и исељавање. Двије године раније организован је збор херцеговачких главара, који су донијели одлуку да се обрате руском цару са питањем о подизању устанка. Њихов делегат био је архимандрит манастира Пиве Арсеније Гаговић, следеће године он је отпутовао у Петроград. Руси су га савјетовали да се врати, и смирује народ, јер још нема услова за ослобођење.⁷⁰ По нешто каснијим француским извјештајима у Херцеговини је тих година неколико паша створило „републику без вође и владе“, у којој нико никога није признавао али сви заједно игноришу везира.⁷¹

Вијест о српској побуни у Смедеревском санџаку/Београдском пашалуку брзо се проширила по ејалету. Француски извјештај из фебруара 1805. године јавља да „сви Грци у покрајини“ желе да Карађорђе нападне Босну и да су спремни да му се придруже.⁷² Срби у ејалету су живјели теже него њихова браћа с оне стране Дрине и нису имали привилегије. У односу на број вјерника имали су мало цркава и манастира али нису били изложени „масовном терору“ попут оног након убиства Хаџи Мустафа-паше 1801. године. Сре-

⁷⁰ Мостарски ајан Алијага Дедић сукобио се са благајским ајаном Алијагом Воњевицом. Алибег Фидахић је 1803. године протјерао брата Мехмеда који је био законски насљедник зворничке капетаније. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, 236–239.

⁷¹ Le capitaine Leclerc, „Mémoire sur la Bosnie (aôut 1806)“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 18 Sv 3 (1906), 336.

⁷² *Исџиси из њариских архива I*, прикупио Михаило Гавриловић, (Београд: Српска краљевска академија, 1904), 9.

дином 1804. било је неких немира у српским селима око Сарајева (Бутмиру, Хаџићима, Раковици, Кулија-шу, Дразгометви, Пазарићу, Сканској, Вогошћи, На-хареу и Црној Ријеци) који нису прерасли у оружану побуну. Једини дио ејалета у којем је устанак плануо био је простор Јадра и Рађевине, административно је припадао зворничком санџаку, географски се налазио на простору Србије. Ослобађањем ове територије локалне устаничке снаге практично су елиминисале османски мостобран на десној обали Дрине. Муслиманска реакција на устанак није била јединствена нити је постојала јасна идеја шта се треба учинити. „У почетку код великог дијела босанских муслимана првака показивана је извјесна наклоност за устаничка ствар“. У првој години српског устанка истицало се да устаници не оспоравају султанов суверенитет него да се боре против одметника од султана – дахија. Те 1804. године није се могло говорити о озбиљном ширењу устаничког пламена на околне области. У јуну 1804. први пут се спомиње да би локалне османске трупе требале да узму учешћа у походу против устаника, а у октобру 1804. забиљежене су чарке око Зворника. Босански везир упућен у Београд није остварио коначни циљ – смиривање побуне и умиривање раје. Порта га је смијенила почетком 1805. године. Даљи развој догађаја учврстио је став Порте да се са Србима треба обрачунати. У марту 1805. године нови везир по наређењима из Цариграда наредио је прикупљање војске. Након битке на Иванковцу маја 1805. постало је очигледно да ће ејалетске трупе бити упућене на устанике. Ријека Дрина постала је „окосница ратних операција“, а подручје Подриња „немирна граница“. На том подручју није било значајних покрета као ни

личности које би повеле народ током Првог српског устанка. Наука је на ову чињеницу дала одговор: српско становништво није било војно спремно и муслимански елемент је био бројан а непостојање кнежинске самоуправе онемогућило је да се из народне масе издвоје „људи од угледа и поштовања“.⁷³

Иза овог крајишта, у осталим крајевима данашње Босне и Херцеговине, налазила се маса српског православног становништва. Њихов положај и тежње најбоље приказује оновремени запис православног свештеника из Приједора: „Трпељиво сам подносио турски јарам, као и сви православни, надајући се да ће Карађорђе и нас да ослободи и под своје правитељство прими“.⁷⁴ С обзиром да су ејалетом кружиле наоружане муслиманске групе он и његови сународници су морали бити стрпљиви. У јулу 1805. аустријски извјештаји говоре да босански везир треба да окупи бар 30.000 људи за нови поход, као и да се сви међукапетански и други сукоби морају окончати и да све

⁷³ *Списи бечких архива о Првом српском устанку књиџа II – Година 1805*, приредио Алекса Ивић, (Београд: Српска краљевска академија, 1936), 252, 281; Екмечић, *Место Босне и Херцеговине*, 47-48; Šljivo, нав. дјело, 244; Ангелика Кос, „Босанско Подриње у устанничким плановима и операцијама“, у: Зборник радова. Научни скуп. *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2004), 551, 557; Недељко В. Радосављевић, „Дабробосанска (Сарајевска) митрополија у ратном периоду српске револуције (1804–1815)“, *Исцртаживања* 22 (2011), 5-6.

⁷⁴ Šljivo, *BiH 1788–1812*, 246; Ђорђе Микић, „Буна Јована Јанчића“, у: Зборник радова. Научни скуп. *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2004), 221. Микић цитира дјело Јове Б. Тошковића *Односи између Босне и Србије 1805–1806. и дој на Мишару* које нисмо консултовали.

мора бити том циљу подређено. У децембру 1805. се разматрало да ли војска за нови напад на Србију треба ићи ријеком Савом или копном.⁷⁵

Стара Херцеговина⁷⁶ налазила се почетком XIX вијека између два гравитациона центра – Црне Горе и Шумадије. Становништво Старе Херцеговине 1803. мучила је велика глад и „немири гори од глади“. Током 1804. писмима је тражена помоћ црногорског митрополита од којег се очекивало да стане на чело покрета за ослобођење. Почетком устанка колебала се између савјета црногорског владике Петра I Петровића (1748–1830) у крајевима ближим Црној Гори и одлучног наступа на простору од Мораче, Ускока, Дробњака и Пиве до Лима. У околини Требиња радило се на дизању устанка али је један од иницијатора ускоро ухапшен. Веома брзо успио је да побјегне и настави рад, међутим његови напори нису дали резултате. Становништво није жељело побуну и он се повукао са најближим саборцима. Карађорђе је крајем августа 1804. позвао херцеговачке главаре да се дигну „на Турке“. Одушевљено прихвативши прокламацију Дробњаци су се узбунили и почели да пале ханове и врше мање оружане нападе. Карађорђе позив на побуну крајем 1804. године није наишао на одазив Црне Горе, она је платила трибут султану признајући тиме суверенитет султана који је у том тренутку био савезник њеног руског покровитеља. Почетком 1805. митрополит је позивао херцеговачка племена да се

⁷⁵ *Сјиси бечких архива о Првом српском устанку књија II – Година 1805*, 151.

⁷⁶ Ова област обухвата данашњу источну Херцеговину, сјеверозападни дио Црне Горе, односно простор од Херцег Новог до Пљеваља, и Пријепоље у Србији.

умире јер им он не може помоћи. У фебруару 1805. услиједила је прва одмазда над Дробњацима али покрет није угушен до љета. Јуна 1805. године дробњачке чете прешли су Дрину али нису успоставили координацију с Карађорђевим људима. Поп Милутин Церовић (1775–1813) био је главни организатор и „духовни вођа“ побуне Дробњака 1805. године, а вође су биле и игуман Акстентије, поп Јово и војвода Карацић. Покрет је почео збацивањем кнезова и одбијањем плаћања главарине и других даџбина. Укупно је око 3.000 људи било укључено као учесници или као подржаваоци. Крајем љета одбијено је плаћање „конак-акче“ и формално је почела буна. Преласком ријеке Таре, када је око хиљаду људи упало у муслиманска села, дошло је до радикализације буне. По неким изворима том приликом убијено је око 25 људи. Августа 1805. трезвенији Херцеговци тражили су да се Дробњаци примире јер ће у противном „изгубити луде главе“. Крајем октобра на побуњене Дробњаке кренуо је Сулејман-паша Скопљак са 3.000 људи. У децембру 1805. код Фоче је окупио 10.000 људи и кренуо да сломи побуњенике. Главне борбе трајале су 5-7. децембра 1805. Устанички покрет Дробњака је „пропао као Содома и Гомора“. Дробњаци су поражени а у сукобу су изгубили и водеће људе. Сулејман-паша Скопљак је поубијао 18 првака, а повјешао 26, те наредио да се спале све куће и 25 талаца повео са собом у Травник. Буна је угушена у јануару 1806. године. У фебруару је Скопљак с таоцима био у Травнику, а Дробњаци су мировали све до октобра.⁷⁷

⁷⁷ Владимир Ђоровић, „Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости (до 1875. године)“, у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење* (репринт издања из 1929.), (Бања Лука

Османске проблеме 1805. повећале су двије несреће: експлозија барутане у Сарајеву која се запалила након удара грома и изазвала пожар, као и још један лош род због којег у ејалету није било довољно хране. Власти су од фебруара до априла 1806. године забраниле повећање цијена прехранбених производа с циљем да спријече глад. Несташица хране се наставила и следеће године па се цијена хљеба удвостручила.⁷⁸

Крајем децембра 1805. године подигнуто је „све исламско“ од Рогатице до Новог Пазара. Везир је располагао с војском од 3 до 4 хиљаде људи док је у ејалету било између 40 и 50 хиљада јаничара и неколико хиљада спахија. Диван, коме су присуствовали многи прваци (ајани, улема, капетани, миралеми), 6. јануара

Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2017), 25-26; Славенко Терзић, „Стара Херцеговина и васкрс државе српске (1804–1813)“, у: *Први српски устџанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804–1813)*, Зборник радова са међународног научног скупа, (Цетиње Београд : Светигора, 2006), 143-145; М. Екмечић, *Месџо Босне и Херцеговине*, 48; Жарко Лековић, „Дробњаци Старе Херцеговине у борби за српско ослобођење и уједињење“, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Српско национално њиђање у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 18-19; Жарко Лековић, „Страдање свештенства у Старој Херцеговини (1804–1918)“, у: Зборник радова са научног скупа: *Осам вијекова Светџосавља у Херцеговини*, ур. Драга Мастиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“ Гацко, 2020), 221; Б. Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устџанка*, 34-35; Жарко Лековић, „Црногорско-српска сарадња 1804–1813. године, у: *Први српски устџанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804–1813)*, Зборник радова са међународног научног скупа, (Цетиње Београд : Светигора, 2006), 226-228; Šljivo, *BiH 1788–1812*, 256.

⁷⁸ Džinić, *O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu* 159; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, 331; Selihović, *Trgovачке prilike u Bosanskom ejaletu (1793.-1831.)*, 59-61.

1806. вијећао је о томе како да се сакупи војска и заустави ширење устанка. У јануару 1806. отпочела је акција босанских трупа на челу са зворничким капетаном Мехмед Видајићем (1770–1806) и остварен је продор према угроженом Шапцу. На Жичком пољу и Раинтовачи потучене су устаничке трупе али су неколико дана касније код Јеленче устаници извојевали побједу. Поражени Видајић је морао да се повуче као и Хасан-паша Сребренички звани Арслан који је, након првобитног напредовања, потучен код планине Словац.⁷⁹

Српска устаничка делегација је у Бечу је у фебруару 1806. руском цару предала представку којом су тражили заштиту „српског народа у Босни и Херцеговини“ гдје су без повода „Турци рђаво поступали према народу“. Појачан је притисак на хришћане, почело се ударати на хришћанску вјеру. Манастир Студеница је опљачкан још марта 1806. године. С друге стране, након смрти тадашњег босанског везира 25. марта 1806. године, најважнији босански прваци поднијели су Порти поднесак у коме су навели да су већ неколико година одметнути „Срби у београдском санџаку попалили све касабе и села, порушили многе џамије...“. Тамошње муслиманско становништво пребјегло је у касабе и села босанског ејалета. По њиховим тврдњама Срби су потом у неким сусједним кадилуцима Босне побунили рају, те су били у сталном дослуху с њом и с црногорским устаницима. Изненада су напали и неке кадилуке самог босанског ејалета. Дотадашњи солунски везир Хусреф Мехмед-паша постао је босански везир 9. априла 1806. Његов долазак у ејалет, у којем је

⁷⁹ Leclerc, *Mémoire sur la Bosnie (août 1806)*, 335; Šljivo, *BiH 1788–1812*, 252–253; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе I*, (Београд: Удружење за српску повесницу, 2000), 142–143; Кос, *Босанско Подриње*, 553.

важио за француског пријатеља, поклапа се са новинским вијестима да је према одредбама Братиславског мира Босна заједно са Србијом, као компензација за изгубљене територије у корист Наполеона, требало да пређе под хабзбуршку управу.⁸⁰

У прољеће 1806. босански прваци крећу у нови неуспјешни напад на устанике. Мехмед капетан сјеверно од Јадра и Рађевине прелази у Мачву али га зауставља Змај од ноћаја – Стојан Чупић (1765–1815). Осман Џора који је прешао јужно од Јадра погинуо је са већином својих људи код Чечуге. Српска офанзива у два правца, коју су предводили Радич Петровић (1738–1816) и Милан Обреновић (1770–1810), према Ибру и према Вишеграду није била ништа успјешнија. Код Дежеве априла 1806. сузбијен је Петровић а Обреновић је успио само да продре до Вишеграда. Почело је окупљање нове војске на челу са познатим Кулин-капетаном (Мехмед-бег Куленовић 1776–1806). Везир је за ову прилику требало да окупи око 30.000 људи. Припреме за велики војни поход отежавала је чињеница да је ејалет био погођен глађу због неродне претходне године. Усљед ратних прилика православни хришћани били су изложени разним притисцима и израбљивању сваке врсте. Поједини капетани настојали су да искористе прилику и да под изговором ратних пореза изнуде више новаца него што је било очекивано. Кулин-капетан је наредио одмазду над српским живљем у Семберији. Убивства познатијих Срба су имала за циљ да окрутношћу застраши оби-

⁸⁰ Нови Пазар, Стари Влах, Прибој, Рудо, Пљевља, Вишеград и Лозницу. Касабе Вишеград, Прибој и Лозницу су спалили, а имовину и храну опљачкали. Теинових, *Босански ејалет у њрвим годинама*, 97-98.

чан народ. У јуну 1806. године један свештеник и један кнез су набијени на ражањ.⁸¹ Неповјерење је било толико да је везир угледне сарајевске Србе преселио у Травник да му буду пред очима.⁸² У ејалету се тих мјесеци налазило око 76.000 војника а све до 1815. тај број није пао испод 16.000,⁸³ што је османску власт чинило неоспоривом.

Битка на Мишару августа 1806. представља прекретницу. Зауостављени су напади преко Дрине, западна граница устаничке Србије била је безбједна на дуже вријеме. Од османских војних старјешина погинули су капетан Куленовић, Синан-паша Сијерчић, зворнички капетан и његова два сина, дервентски капетан и многи истакнути крајишки муслимани. Чињеница да је у овој великој српској побједи погинуо велики број „босанских ага и бегова“ тзв. „цвијет Босне“, узнемирио је ејалет. Од јесени почињу превирања међу крајишким Србима, хајдучија добија на интензитету а самопоуздање Срба расте. У околини Дубице сељаци су се завјерили да ће се супротставити разоружавању као и сељаци села Рујишке код Босанске Крупе.⁸⁴ Октобра 1806. узето је 40 талаца из Дробњака и пре-

⁸¹ Šljivo, *BiH 1788–1812*, 261–262.

⁸² Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, (Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937), 159.

⁸³ Милорад Екмечић, *Дујо крепање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 165.

⁸⁴ Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устјанка*, 70; Кос, *Босанско Подриње*, 556; Микић, *Буна Јована Јанчића*, 222; Васа Чудриловић, „Први српски устанак и босански Срби“, у: *Поједи Васе Чудиловића на српску историју XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, (Београд: Српска академија наука и уметности Балканолошки институт, 1992), 176–179.

ко Стоца одведено у Јајце гдје их је стигло 30 док су остали успут убијени.⁸⁵ Срби из ејалета су 20. новембра 1806. писали сународницима у Монархији да трпе „зулуме од Турака“.⁸⁶ Крајем новембра 1806. године у Травнику је одржано ново вијећање о начину сакупљања нове војске против устаника. Контрола над хришћанима је појачана, свештенство је било посебно сумњиво, наређен је претрес два манастира али без успјеха. Појединци су страдали зато што су боравили или имали несрећу да се нађу на територији коју контролише неки посебно окрутан локални муслимански силник.⁸⁷ Почетком децембра у Бечу су кружиле вијести о наводним побједама српских устаника у Босни.⁸⁸

Неповјерење у хришћанско становништво је порасло, мислило се да спремају побуну и убрзан је процес њиховог разоружавања. У Бањалуци је 4. фебруара 1807. године јавно погубљено десет Срба због веза са Карађорђем.⁸⁹ Бањалучки капетан је објесио шеснаест хришћана и преко телала огласио да ће онај ко донесе оружје у варош бити одмах објешен. Смртна казна је била намијењена и онима који продају барут и олово.⁹⁰ Седам дана касније везир је наредио да сви капетани са по четири аге дођу на вијећање. Разговарало се о гранич-

⁸⁵ Тамо су задржани до јуна 1807. када су успјели да побјегну. Лековић, *Страдање свешћенства у Сјарој Херцеговини (1804–1918)*, 223.

⁸⁶ Славко Гавриловић, *Различитија праћа о Првом српском устјанку 1804–1815/1834.*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 2008), 8.

⁸⁷ Šljivo, *BiH 1788–1812*, 268–269.

⁸⁸ Гавриловић, *Различитија праћа о Првом српском устјанку 1804–1815/1834.*, 21.

⁸⁹ Бронза, *Аустјрија и Зајадни Балкан 1788–1815*, 141–142.

⁹⁰ Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устјанка*, 78.

ним изгредима, разоружавању хришћана и поправљању утврђених мјеста у ејалету. У наредним мјесецима спровођене су ригорозне контроле, хапшене су стварне или умишљене уходе које су подвргаване разним тортурама. Извршаване су колективне казне, спаљивана су села чије се становништво сумњичило за побуњеничке планове, а спаљен је и манастир Свете Тројице.⁹¹

Срби су наравно прижељкивали ликвидацију османске власти у ејалету и помоћ су очекивали од побуњене сабраће. У неколико наврата упутили су молбу за ослобођење директно вођи устанка. Тако су житељи градачког „дистрикта“ 1807. године упутили Карађорђу молбу „за слободу и уједињење“. Маја 1807. године хабзбуршке уходе послали су извјештај да се православни свештеници злостављају због сумње да су у контакту са Карађорђем. Јавне декапитације вршене су у Сарајеву и Дервенти, тијела убијених су потом бачена псима.⁹²

У марту 1807. године од Дрине до Бањалуке власти су срушиле 570 кућа поданика. Послије рушења у бањалучком крају је поново вршено разоружавање. Босански везир је од Порте тражио и добио ферман да се покупи хришћанско оружје, као и друга ратна опрема, прода а новац подијели власницима одузетог оружја. Од априла 1807. године био је појачан надзор власти над православним живљем пошто је и иначе неповјерљиви везир прочитао пресретнуто писмо у којем је писало да су они „вјерне присталице устанка“ спремне да му се придруже у првој згодној прилици. Током овог мјесеца погубљена су 44 Србина, од тога су

⁹¹ Šljivo, *BiH 1788–1812*, 275–283.

⁹² Бронза, *Аусџирија и Зайадни Балкан*, 143–144.

била три свештеника и два калуђера. Појединачни насилни антихришћански чиновни дешавали су се током љета.⁹³ У ејалету је током маја и јуна 1807. расла непослушност и анархија па је везир наредио погубљење 11 јаничара након чега се велики број незадовољника покорио.⁹⁴ Паралелно с терором над српским становништвом и смиривањем незадовољних муслимана текле су припреме за акцију против устаничке Србије. По извјештају француског конзула марта 1807. ејалет је званично имао око 120.000 војника али је за ратовање било способно 70-80.000 људи.⁹⁵ Везир је у априлу 1807. године позвао „све Османлије“ од 16 до 50 година да се придруже његовим јединицама. Новом фетвом обновљен је раније проглашен „свети рат“, а затим је исти потврђен и султановим ферманом у јулу 1807. године. На ријеку Дрину у тадашњем „опасном стању и пуној мобилизацији“ могло се из ејалета упутити нешто више од 44.000 људи.⁹⁶ Први и најдубљи продор устаничке војске преко Дрине био је на Ђурђевдан 1807. године, тада су неке српске чете кратко биле код предграђа данашње Тузле. Почетком

⁹³ Vjekoslav Jelavić, „Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807.–1814.“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XVI Sv 2 (1904), 272; Храбак, *Босна и Херцеговина*, 89-90, 95, 141. Почетком августа 1807. на јавном мјесту код Дервенте убијен је католички редовник фра Ловро Милановић. Пао је као жртва самовољног чина силника из Градацка који је био у пролазу.

⁹⁴ Jelavić, *Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807.–1814.*, 273-275.

⁹⁵ Jelavić, *Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807.–1814.*, 270.

⁹⁶ Midhat Šamić, *Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka (1806-1813)*, Града XI. Одјелjenje историјско-филолошких наука. Књига 8 (Сарајево: Научно друштво Босне и Херцеговине, 1961), 44; Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 167, 182.

маја 1807. године, код неких заробљених устаника на Дрини, пронађена су писма којим Карађорђе позива „православне у Босни” на подизање устанка.⁹⁷ Црногорски владика Петар I је покушао да војним походом подржи ширење устанка у Херцеговини и подржи устаничку Србију али је заједно с херцеговачким Србима поражен у јулу 1807. године код Клобука. У овом османском успјеху помогли су католици у Херцеговини. Без материјалне користи били су савезници муслиманских властодржаца пошто су одбацивали сваку српску ослободилачку акцију.⁹⁸ У јулу 1807. након краћег прекида поново је успостављена копнена веза између ејалета и Царства.⁹⁹ Почетком новембра 1807. године српски устаници су извели краћи војну акцију на Дрини, што је нарочито „Сарајево престашило”, и по свему судећи у знак одмазде попалили су нека муслиманска села. Приликом повлачења повели су по неким изворима чак „1.200 хришћанских породица”.¹⁰⁰ Крајем тог мјесеца везир је покушао да мобилише трупе за нови поход на Србију, али „домаћи Турци” се нису одазивали. Због тога је у Травнику организован састанак с капетанима на којем се ништа

⁹⁷ *Списи бечких архива о Првом српском устанку књија IV – Година 1807*, приредио Алекса Ивић, (Суботица: Српска краљевска академија, 1938), 509-518; Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 191; Братислав Теиновић, „Преглед српско-турског ратовања на Дрини (1804–1815)“, *Војноисторијски гласник* 2 (2020), 17.

⁹⁸ Petar Vrankić, „The Political, Ecclesiastical and National Unrest in Herzegovina and Neighbouring Bosnia during the French Revolution and Napoleonic Wars (1789-1814)“, *Hercegovina* 8 (2022), 160-161.

⁹⁹ Šamić, *Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka (1806-1813)*, 68.

¹⁰⁰ *Списи бечких архива о Првом српском устанку књија IV – Година 1807*, 901-902; Теиновић, *Прејлед српско-турској ратовања на Дрини (1804–1815)*, 18.

није постигло.¹⁰¹

У то вријеме Јован Јанчић трговац из Градишке радио је на организацији устаничког покрета. Сарађивао је са тадашњим управником дабробосанске епархије Венедиктом Краљевићем (1765–1862). Османске власти су имале обичај да у кризно вријеме архијереје, као представнике православног хришћанског милета, затварају и приморавају да шаљу прокламације вјерницима да остану мирни и одани султану. Затим би их оглобиле и пуштале на слободу. Епископ Венедикт Краљевић је, обећававши да ће прикупити одређену суму новца за свој откуп, био пуштен из травничког затвора. Краљевић је у септембру 1807. године прешао на хабзбуршко тло. У новембру 1807. године је бора вио у Београду, а затим је преко хабзбуршке територије отишао у француску Далмацију. Тих дана муслимани су страховали да ће устаници прећи границу и похарати комплетан ејалет. У међувремену Јанчић је неколико пута посјетио Краљевића. Неријетко на његов позив, као у марту 1809. године када га је Краљевић писмом позвао на састанак у манастир Боговође. Садржај писма био је познат хабзбуршкој обавјештајној мрежи која је Краљевића све вријеме држала под надзором. О везама Јанчића и Краљевића из ејалета је извјештавао Аћим Рунић, који је 16. априла 1809. године јавио да су прилике за хришћане све горе.¹⁰²

¹⁰¹ *Сјиси бечких архива о Првом српском устјанку књија IV – Година 1807*, 951, 964-965.

¹⁰² Недељко В. Радосављевић, „Дабробосанска (Сарајевска) митрополија у ратном периоду српске револуције (1804–1815)“, *Ис-тјраживања* 22 (2011), 7-8; Vjekoslav Jelavić, „Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807.–1814.“, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVI Sv* 2 (1904), 282; Микић, *Буна Јована Јанчића*, 223; Бронза, *Аустрија и Зайадни Балкан*, 160.

У водству покрета били су Тодор Стијаковић, Нинко Матаруга, Ђука Бјеловук и Ђурађ Боројевић. Важну улогу имали су свештеници у Лијевчу, Бистрици и Ораховој. Поп Никодим дјеловао је око Мачковца, поп Јово око Српца, а на Козари и околини дјеловали су калуђери Моштанице.¹⁰³ У међувремену, дешавали су се појединачни чинови отпора Срба насиљу које је постало уобичајно.

Број јаничара 1808. године кретао се званично око 78.000, а свега 16.000 су стварно служили док су остали били трговци и занатлије који су због привилегија плаћали извјесну своту.¹⁰⁴ Османска управа је почетком те године с опрезом и мјерама предострожности посматрала понашање хришћанске раје. Око многих градова су копани шанчеви, а потрага за оружјем је стално вршена и Срби су разоружавани. Тузлански капетан је у пијаном стању фебруара 1808. године наредио да се по изласку из православне цркве објесе три вјерника.¹⁰⁵ Почетком маја исте године бањалучки капетан Салих био је задужен да гони хајдуке. Добио је право да може одузети кућу и имање породици из које је хајдук „отишао у гору“. Покољ бањалучких Срба почео је под изговором „градске хајдучије“. Наиме, прослава Ђурђевдана наводно је подразумијевала употребу оружја. Три такве свечарске куће су опљачкане након што су чланови тих породица побијени. Због илегалног посједовања оружја почео је прогон бањалучких Срба. Бањалучки капетан убијен је 5. маја

¹⁰³ Šljivo, *BiH 1788–1812*, 361; Чуђриловић, *Први српски устџанак и босански Срби*, 196; Бронза, *Аустрија и Западни Балкан*, 163.

¹⁰⁴ Selihović, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.-1831.)*, 68.

¹⁰⁵ Храбак, *Босна и Херцеговина*, 150-151, 154; Кос, *Босанско Погриње*, 559.

1808. године због покушаја силовања Српкиње. Убица је пребјегао на територију Монархије, четворица саучесника су погубљени док је пети новчано кажњен са 500 пјастара. У Бањалуци и околини Срби су убијани и прогањани. У истом периоду је из града протјерано 300 српских породица а 64 куће су заплијењене и продате.¹⁰⁶ Српски живаљ је прижељкивао долазак устаничких снага видећи једину наду и спас у далекој Русији. На територији ејалета француске и аустријске дипломате нису могли да остваре знатнији утицај на српско становништво. Француски дипломатски напори били су усмјерени на православно високо свештенство док су њихове аустријске колеге, свјесне узалудности таквих напора, настојале да „раскринкају“ везе Срба у Монархији и Срба у Османском царству.¹⁰⁷ У Старом Влаху и Полимљу била је успостављена равнотежа зараћених страна. У унутрашњости ејалета хватани су хајдуци али није показано неко посебно ратничко расположење.¹⁰⁸ Промјена ће наступити сљедеће године када је вођство устаничке Србије покушало да пламен слободе прошири и да ослободи „српско племе“.

Карађорђево заузимање Сјенице и покрет ка Новом Пазару којим је желио пресјећи комуникацију између ејалета и Цариграда, изгледало је као „генерални напад на муслимане у Босни“. Претходило му

¹⁰⁶ Храбак, *Босна и Херцеговина*, 174, 229; Бронза, *Аустрија и Западни Балкан*, 154; Чубриловић, *Први српски устанак и досански Срби*, 202-203; Стојан Бијелић, *Казивање џаметџара о прошлости Бања Луке и Крајине*, приредио Ђорђе Микић, (Бања Лука: Институт за историју, 1996), 205-209.

¹⁰⁷ Šljivo, *ViH 1788-1812*, 342; Бронза, *Аустрија и Западни Балкан*, 158.

¹⁰⁸ Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устанка*, 157.

је Карађорђево писмо Херцеговцима из априла 1809. године којим их позива да се дижу на оружје и крену у сусрет његовим четама што су неки и учинили. Маја 1809. године Стојан Чупић и Лука Лазаревић (1774–1852) прелазе Дрину код њеног ушћа у Саву, опсједају Бијељину и Брчко. На вијест о њиховом доласку диже се српско становништво у Семдерији, Посавини и Подрињу. Процјене говоре о око 5.000 људи који су се придружили устаницима док су своје породице пребацили у слободну Србију. Други српски одред прешао је Дрину код Сребренице и палио околна муслиманска села. Карађорђе је у међувремену заузео Нову Варош и Сјеницу, привремено прекинувши везу ејалета са остатком Царства. Међутим, овај устанички талас већ у јуну мјесецу је изгубио своју снагу. Чупић и Лазаревић су заустављени и морали су да се повуку преко Дрине. Са собом су повели хиљаде припадника српског народа.¹⁰⁹

Српски пораз у бици на Чегру 31. маја 1809. године означио је крај офанзивне фазе Првог српског устанка. Устаници више нису имали ону ударну снагу коју су показивали од битке на Мишару. „Нико више није помишљао на ослобођење Босне...“¹¹⁰ Самим тим

¹⁰⁹ Жарко Лековић, „Дробњаци Старе Херцеговине у борби за српско ослобођење и уједињење“, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 20; Теиновић, *Прејед српско-турској ратовања на Дрини (1804–1815)*“, 21; Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 209–211; Šljivo, *BiH 1788–1812*, 342; Кос, *Босанско Подриње*, 560.

¹¹⁰ Васа Чубриловић, „Босанско Подриње и први српски устанак (1804–1813)“, у: *Поједи Васа Чубриловића на српску историју XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, (Београд: Српска ака-

сваки ослободилачки покрет Срба у ејалету био је осуђен на пропаст, али тога није било свјесно ондашње српско вођство. Неколико стотина побијених српских сељака и неколико хиљада бјегунаца у Србију¹¹¹ исход су пропале буне која је услиједила.

У шуми близу Градишке 23. септембра 1809. године почело је окупљање побуњених Срба. По неким сазнањима било их је око сто педесет. Пошто је село Машићи било једно од устаничких центара, у којем су муслиманске јединице у знак одмазде починиле разне злочине, буна се касније у народу почела називати и Прва машићка буна. Буна Јована Јанчића други је, у историографији чешће, кориштен назив за покрет српских сељака који није имао већи значај и одјек. Планиран је изненадни напад и заузимање Бањалуке, Градишке, Дубице, Новог и Дервенте. Олакшавајућа околност била је чињеница да је више муслиманских чета из Крајине упућено на Дрину. Међутим, османске власти су знале за устаничке планове. Затворили су утврђења и дигли узбуну на дан буне. Један Србин из Ламинаца одао је вођу устанка који је погубљен два дана касније. Јанчићева супруга Сара такође је ухапшена али је касније пуштена, док је комплетна имовина супружника Јанчић заплијењена. Српске чете нису биле организоване ни опремљене, ватреног оружја није било довољно. Наиме, Јанчић је свега неколико пута успио да прокријумчари мале количине муниције преко Саве. Вилајетске трупе са подручја Травника а и са Дрине брзо су упућене у побуњени крај. У међувремену ниједан од планираних циљева устаника није

демија наука и уметности Балканолошки институт, 1992), 235.

¹¹¹ Екмечић, *Дуго крећање између клања и орања*, 184.

остварен. Буна је врло брзо сведена на простор Козаре и Мотајице, ту су се криле малобројне устаничке чете а дефинитивни слом покрета услиједио је средином октобра. У знак одмазде убијено је много сељака а по окружности се посебно истицао бањалучки капетан. Православни свештеници су посебно прогањани. У неким срезovima сви су побијени без обзира да ли су били укључени у буну. Пљачкање и одмазде су стале тек крајем октобра мјесеца. За разлику од православних комшија римокатолици су били мирни и за лојално држање њихових вјерника фрањевци су били похваљени 12. октобра 1809. године у Бањалуци. Због жестине одмазде везир је наводно касније погубио и четворицу ага. Он није желио да континуиране репресалије над хришћанском популацијом буду повод француским трупaма у Далмацију да пређу границе ејалета,¹¹² пошто је у међувремену и иначе сложен однос са Француском добио нове заплете.

У прољеће 1809. године искориштен је нови француско-аустријски рат да би се запосјела територија

¹¹² Фуад Слипичевић, „Оружани отпор потлачених маса“, у: *Буне и устаници у Босни и Херцеговини у XIX веку*, (Београд: Војноисторијски институт, 1952), 42-43; G. Šljivo, *BiH 1788–1812*, 366; Чубриловић, *Први српски устаник и досански Срби*, 213-219; Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устаника*, 216-217; Микић, *Буна Јована Јанчића*, 223-231; Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, (Бања Лука: Општина Бања Лука Институт за историју, 1995), 111; Бронза, *Аустрија и Западни Балкан*, 164-165. О Првој машићкој буни поједини аутори пишу као о збивањима из 1806. када је погубљено више сељака из Машића након боја код Мишара. Бијелић, *Казивање ђамеџара о прошлости*, 210-212; Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 104-105. Овакви наводи нису убједљиви и већ су у српској историографији стављени под знак питања. Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устаника*, 81.

на сјеверозападној граници ејалета, „петнаест сати хода“ унутар Монархије. Наиме, промјену ејалетских граница по одредбама мира у Свиштову 1791. године, којом су изгубили територије у широј околини Бихаћа, нису прихватиле истакнуте личности овог краја. Муслимански прваци нарочито су жељели поново освојити Цетинград и Дрежник. Изненадним нападом у ноћи 25. на 26. април 1809. године заузета је тврђава Цетин.¹¹³ На овај агресивни чин подстакао их је француски конзул, а иницијативу је дао лично командант Илирских провинција маршал Огист Мармон (1774–1852). Међутим, миром у Шенбруну октобра 1809. године дошло је до нове територијалне прерасподјеле. Хабзбуршка територија јужно од Саве и Купе, укључујући и Цетинград, припала је сада Француској. Османски поданици држали су тако под контролом земљиште и утврђење које је припадало држави која их је наговорила на заузимање истих. Мармон је наредио француском конзулу у Травнику да од везира тражи тренутно враћање „територије и тврђаве... коју су приграбили“ погранични капетани.¹¹⁴ Везир је обећао да ће издати такво наређење али оно није извршено пошто су га локални капетани игнорисали. Поновљене притужбе и захтјеви упућени у Цариград нису довели до промјене. Тако „је освајање Цетинграда постало најилустративнији примјер везирове потпуне немоћи“.¹¹⁵ Мармон је био свјестан да у Османском царству влада анархија и да

¹¹³ Galib Šljivo, „Prvi pokušaj Bosanskih krajišnika da vrata Cetinograd u sastav Bosanskog ejaleta (26. april 1809.–14. maj 1810.)“, *Prilozi* 31, (2002), 115–116.

¹¹⁴ Šamić, *Francuski putnici u Bosni*, 106–107

¹¹⁵ Бронза, *Аустрија и Западни Балкан*, 162.

се у Босни налазе „примјери средњевјековног феудализма“. Након мјесец дана безуспјешних преговора одлучио је да војно интервенише. Кренуо је 6. маја 1810. године на бихаћког капетана, који је имао хиљаду и двије стотине пјешака, осам стотина коњаника и осам топова. Француски губици били су један мртви и девет рањених док је капетан изгубио око педесет људи и све топове. Мармонове јединице су под његовом командом заузеле и спалиле „главно упориште ових разбојника“ Изачић као и село Клокоч. Затим су Французи привремено опсјели „бедем читаве покрајине“ Бихаћ. Пријетње уништењем тврђаве и новом похаром османских територија, довеле су до напуштања спорног простора. Тако је „цетинска афера“ завршена двоструким понижењем, с једне стране показало се да везир нема контролу над капетанима који су пак показали да нису спремни да се боре с озбиљном војном силом.¹¹⁶

Напетост у ејалету је у међувремену донекле спала. Срби у околини Козаре, у једном француском оновременом извјештају названи Грцима, били су у марту 1810. године „огорчени на Турке“ због почињених злочина док су они пак страховали од њихове освете. Међутим, како су се страсти стишале, потјере и прогони утихнули, хајдучија се смањила и нових устаничких покрета у Крајини није било.¹¹⁷ Забиље-

¹¹⁶ Šamić, нав. дјело, 106-107; *Maršal Marmont Memoari*, priredio Frano Baras, (Split: Čakavski sabor, 1977), 193-194; Субић, *БиХ у мемоарима маршала Мармона*, 131-134.

¹¹⁷ Хамдија Капиџић, „Један француски извјештај о Босни из 1810. године“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине IV* (1952), 257; Бронза, *Аустрија и Западни Балкан*, 168-169; Микић, нав. рад, 235.

жено је да су 1810. године муслимани били кажњава-
ни због неодрживања на војну службу. Неактивност
је правдана дописима централној власти да ејалет-
ски муслимани већ шест година ратује без помоћи
Порте.¹¹⁸ Нови босански везир Ибрахим Хилми-паша
обзнанио је у својој бујурулдији одлуку Вијећа ајана
у Травнику да се и током 1810. године настави рат
са, како је навео „србским крвницима” и „вјерским
непријатељем” Србијом.¹¹⁹

Међутим, током 1810. године није било великих
битака, везир је крајем године напао Лозницу, по-
харао Рађевину и вратио се кући. Највећу пажњу је
привлачила одлука да се попишу сви војни обавезни-
ци. Предвиђено је да ће појединац током године шест
мјесеци бити у војној служби. За неодрживање војном
позиву била је предвиђена строга казна док је дезер-
терство бивало кажњаваном смрћу појединца, спа-
љивањем и рушењем његове куће. Марта 1811. године
на састанку муслиманских главешина је одлучено да
се наметну теже контрибуције Србима, да угледнији
међу њима јамче једни за друге, а владика за све њих.
Ратне операције 1811. године почеле су касно пошто
везир није могао да окупи војску. Ибрахим Хилми-
паша за пет година управе није могао да успостави
ефикасну сарадњу са локалним великашима нити да
разумије „окрутну земљу и махнити народ“. Кривио
их је за све ратне неуспјехе и од султана тражио да му
пошаље румелијске и арбанашке трупе да би угушио

¹¹⁸ Amir Džinić, „O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu krajem 18. i prvim decenijama 19. stoljeća“, *Prilozi* 51 (2022), 162.

¹¹⁹ Теинових, *Прејлед српско-турској ратовања на Дрини (1804–1815)*, 23.

устанак. Када су у октобру 1811. године ејалетске јединице кренуле на Лозницу, а потом и на Ваљево, у оба случаја су се брзо повукле. Крајем исте године начињен је упад из Србије на подручје између Јање и Бијељине и устаници су се са богатим плијеном вратили преко Дрине.¹²⁰ Деморалисаност изазвану дугогодишњим покушајима да сломи устаничку Србију поред муслиманског становништва показивали су и ејалетски католици. Бискуп фра Аугустин Милетић (1763–1831) разочарано је 12. новембра 1811. године обавијестио Рим да се „већ девет година води безуспјешан рат против Срба”.¹²¹

Насупрот бурној европској политичкој сцени 1812. година је била у босанском ејалету суштински историјски незанимљива. Иако је везир добио наређење да без изговора те године Србе „уништи и распрши“. Домаћи муслимански прваци, нарочито „сарајевски бегови“, оптуживали су у то вријеме своју владу да се по питању ратовања са Србима „показала мекана”.¹²² Простор „од Неретве па до Лима“ (Херцеговина-Р.С.) био је тада у „веома живим тајним политичким везама с Карађорђем“. Правили су се планови око покретања великог рата против Османског царства уз подршку

¹²⁰ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 160; Љушић, нав. дјело, 69; Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устјанка*, 229; Šljivo, *BiH 1788–1812*, 400–411; Кос, *Босанско Подриње*, 561–562.

¹²¹ Andrija Nikić, „Regesta dokumenata Kongregacije De Propaganda Fide, Scrittura riferite nei Congressi, Bosnia, sv. 9 (1796–1818)”, *Bosna franciscana*, 12/VIII (2000), 277. Према Теиновић, *Прејлед српско-турској рајтовања на Дрини (1804–1815)*, 25.

¹²² Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устјанка*, 260; Теиновић, *Прејлед српско-турској рајтовања на Дрини (1804–1815)*, 26.

Русије. Мале устаничке чете упорно су водиле локалне „чарке“ са османским снагама. Сулејман-паша, одлучан да смири овај крај, позвао је 1812. године устанике са Зубаца у Требиње на договор. Пристигли устаници су одмах похватани, а недуго затим и повјешани. Схватајући значај Дробњака османске власти су наредили поход. Османске колоне су из два правца нападе и прегазиле Дробњаке. Одвели су 330 особа од којих је један дио откупила Србија, у коју се те јесени иселило 150 породица. Османске одмазде и промјена европских политичких околности развејали су „снове о ослобођењу“.¹²³ Септембра 1812. године француски конзул је јавио да је у ејалету савршено мирно и да је босански везир ступио у тајне преговоре са Србима.¹²⁴

Главна појава 1813. године била је муслиманска побуна у Мостару и у четири околна кадилука. Првих дана априла 1813. незадовољници су заробили и разоружали војнике који су били задужени за њихово хапшење. Једног пашу су опколили у тврђави и изнудили враћање новца који је прикупљен за ратне потребе. Везир је затим преко свог помоћника окупио војску у Сарајеву. Ове јединице су у другој половини априла

¹²³ Током 1813–1815. Дробњаци су наставили да четују да би у прољеће 1816. године поново били похарани. Херцеговачка племена споразумно су се вратили у окриље османских закона 1819. године. Жарко Лековић, *Црнојорско-српска сарадња*, 238; Жарко Лековић, „Дробњаци Старе Херцеговине у борби за српско ослобођење и уједињење“, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Српско национално постојање у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 20–22; Лазар Радан, *Одјек Првој српској устанка – Идентитетска основа херцеговачких Срба*, „Одјек Првог српског устанка – Идентитетска основа херцеговачких Срба“, *Хумски зборник* 2 (2024), 33.

¹²⁴ *Исписи из јариских архива I*, прикупио Михаило Гавриловић, 724.

ушле у Мостар из којег су иницијатори побуне побјегли у Далмацију. Побуна је међутим само примирена и било је питање када ће поново избити.¹²⁵ У марту се раширио глас да ће услједити поход на Србију, да би у мају везир наредио прикупљање трупа. Почетком јуна одржана су два састанка (дивана) у Травнику на којима се разговарало о детаљима похода.¹²⁶ Храна за ову војску набављана је у Далмацији и Славонији.¹²⁷ Посљедњих дана јуна су босанске трупе, као лијево крило османског напада, у три колоне кренуле према Београду. Овај поход карактерисала је „фанатична горчина“ према устаницима што је одговарало амбициозном везиру. По француским изворима његове трупе бројале су 25.000 људи, а губици су били близу 10.000, што мртвих што рањених људи.¹²⁸ Први српски устанак сломљен је у октобру 1813. године и свака српска, ма колико нестварна, пријетња османској власти у ејалету је ликвидирана. По неким свједочењима тада су услједиле крваве освете над Србима у ејалету, погубљења и набијања на колац. Показало се да основни противник оружаног устанка хришћана, како у Херцеговини и Босни тако и у другим покрајин-

¹²⁵ Мостарски ајан је намамљен у замку и отрован. Б. Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првој српској устјанка*, 275-276; Г. Шљиво, *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1988), 45.

¹²⁶ По француским извјештајима везир је лично пред свједоцима у Травнику убио једног непослушног агу. *Исјиси из љариских архива I*, прикупио Михаило Гавриловић, 755, 758, 768, 773.

¹²⁷ *Исјиси из љариских архива I*, прикупио Михаило Гавриловић, 776.

¹²⁸ *Исјиси из љариских архива I*, прикупио Михаило Гавриловић, 778; *Сјиси бечких архива о Првом српском устјанку књија XI – јодина 1813*, сакупио и средио Алекса Ивић, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1977), 94, 183.

нама Османског царства, није била османска држава и војска него комшије друге вјере.¹²⁹

Након пропасти Првог српског устанка православни вјерници и свештеници босанског ејалета помогли су спасавању бројних богослужбених књига, антиминса и других светиња које су османски војници опљачкали по црквама и донијели у свој завичај. Цркве и манастири у Србији су пљачкани и паљени, посебно су страдале иконе и живописи али су богослужбене књиге узимане и касније продаване. Очигледно је да су војници знали колика је за комшије православне вјере њихова вриједност, новчана као и она духовна. Срби су откупљујући их из муслиманских руку исказивали своју побожност, даровали су их својим парохијским црквама или манастирима, или су их лично враћали првобитним власницима. Селективно пљачкање цркава и манастира, одабир књига и других предмета који су могли бити продати православним хришћанима, потврђује да је таква врста одмазде била плански спровођена,¹³⁰ али и да је у најтежим данима постојала српска национална и хришћанска солидарност.

¹²⁹ Павле Карано-Твртковић, „Додатакъ къ србскимъ споменницѣма или кратко землѣописаніе о Босни“, у: Павле Карано-Твртковић, Србскіи споменицы или старе рисовулѣ, дипломе, повелѣ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралѣва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина, часть прва (Бѣоград: Типографіа Княжества Сербіе, 1840), XIX. Према Теиновић, *Прејлед срѣско-ѣурској райшованѣ на Дрини (1804–1815)*, 29; Екмечић, *Месѣо Босне и Херцѣовине*, 58.

¹³⁰ Тако су књиге из манастира Раче завршиле у рукама сарајевских Срба, слично је било и са књигама из манастира Грабовца и Раванице, из села у ваљевској нахији и других места. Недељко В. Радосављевић, „Дабробосанска (Сарајевска) митрополија у ратном периоду српске револуције (1804–1815)“, *Исѣраживања* 22 (2011), 12.

Слом Првог српског устанка није умирио прилике у ејалету само су сада у први план избиле супротности између представника централних власти и локалних моћника. Везир је у Травнику фебруара 1814. године сазвао вијеће које је између осталог расправљало о начину прикупљања пореза. Владало је „опште незадовољство због пореских оптерећења“, становништво је сносило трошкове дугогодишњих ратних напора. Методе наплате су биле „веома оштре“ а почетком тог мјесеца, по аустријским извјештајима, досегле су врхунац. Свега девет капетана се појавило у Травнику што је додатно пољуљало везиров ауторитет. Посебно се у одупирању истицао Мостар на који је везир у априлу мјесецу упутио војску. У жестоком окршају побуњеници су потучени и већ 20. априла град је био заузет. Везир је затим, пун самопоуздања након побједе, пријетио смрћу свима који би се супротставили наредбама централних власти. Почетком лjeta дошло је до комешања у Крајини, ондашњи непослушни капетани су се успјешно носили са везировим сплеткама, којима је настојао да их подијели. Ускоро су наступили и немири у Сарајеву да би у Травнику 26. октобра избила побуна. Она је брзо угушена али је Дарендели Силахдар Али-паша морао да шаље војску и на Сарајево. Међутим, овај поход је пропао и везир је морао да побјегне из Травника и да ступи у преговоре са побуњеницима. Прилике нису стабилзоване, а капетани су се и даље међусобно сукобљавали. У јеку ових збивања потпуно је занемарено питање куге која је харала извјесно вријеме. „Огањ“, како су домаћи људи звали кугу, појавио се у марту 1814. у Мостару. У јулу је болест поново избила, за три седмице умрло је око 3.000 људи, до тада болест се проширила и на

Крешево и Купрес. У Сарајеву је посебно харала те јесени када је по дану умирало 50 људи. У септембру већ је и у Травнику дневно умирало четири до пет лица. У Витезу у везировој војсци је за један дан умрло 60 људи, у Бусовачи, у којој су били побуњенички војници, умирало је 100 лица дневно. „Због тога се нико није забрињавао нити предузимао било шта“,¹³¹ стрпљиво се чекало да талас епидемије спласне.

У марту 1815. године нови везир постаје Хуршид Ахмед-паша, сљедећег мјесеца због континуираних османских репресалија дигнут је Други српски устанак. Нови везир је у јулу отпочео припреме за војни поход против Србије, прикупљао је и опремао војску и наредио поправак саобраћајне инфраструктуре, моста на Дрини. Крајина је поново била поприште одмазде над православним живљем и његовим богомољама. Манастир Липље код Котор Вароша из XVI вијека, је опљачкан, спаљен и срушен, а монаси су протјерани.¹³² Забиљежено је и то да из ејалета београдском везиру није дошла очекивана помоћ због личних размирица.¹³³ Градачачки капетан Сали-бег прешао је Дрину 10. октобра 1815. године и био потучен.¹³⁴ Пошто је будући српски кнез Милош Обреновић (1783–1860), након оружане борбе, брзо почео да преговара и мирним путем да се бори за слободу у ејалету су окончане активности око гушења устанка. Босански муслима-

¹³¹ Šljivo, *BiH 1813–1826*, 43-60.

¹³² Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 93-94.

¹³³ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 169.

¹³⁴ Братислав Теиновић, „Политички живот у Босанском ејалету (1815–1822) – српско и аустријско тумачење“, *Историјски часопис LXIX* (2020), 276.

ни, које везири уз пријетње нису „могли склонити на озбиљну војну“, с огорчењем су примили вијест да су амнестирани устаници „који су толико јада нанијели исламу“.¹³⁵

Ускоро је услиједила промјена везира, из Београда у Травник крајем године дошао је Сулејман-паша Скопљак. Он се суочио са неколико различитих „муслиманских немира“. На простору од Врбаса до Неретве у септембру 1816. године егзистирале су три супротстављене муслиманске групе. Прва група је била подијељена на табор бихаћког капетана Рустем-бега и табор капетана и ага Куленовића, Мехмед-бег Беширевића и Церића. Друга група на ајане из Дувна и Почитеља и ајана из Стоца. Ове двије фракције су у Херцеговини у обрачунима спалили четрдесетак села. Трећа група је била у Бањалуци, ту је на једној страни био бањалучки капетан Мухамед-бег, а на другој везиров син. Ови савези су развргавани и склапани су нови. Тако се Беширевић покорио везиру а његов савезник Хасан-ага Пећки га је напустио и склопио савез са Рустем-бегом и Махмут-агом из Бужима. Везир је за Хасан-агом расписао потјерницу у прољеће 1817. године и тражио да га доведу у Травник живог или мртвог. Сточани, Мостарци и Сарајлије били су много озбиљнија опозиција од овог разбојничког вође. Због тога је везир средином маја склопио савез са градачким капетаном Мурат-бегом, најбогатијим и најмоћнијим муслиманским прваком у ејалету.¹³⁶ Међутим, ни овај савез није донио очекиване резултате.

Од сиромаштва је у ејалету током 1817. године нај-

¹³⁵ Safvet Bašagić–Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, (Sarajevo: Vlastita naklada, 1900), 128.

¹³⁶ Šljivo, *BiH 1813–1826*, 90–91, 110, 159; Teinović, нав. дјело, 99–101.

више страдало „хришћанско становништво, које је уз то било све више изложено турској тиранији“. Већина муслимана сматрала је да је хришћанска обавеза да удовољавају њиховим најразличитијим жељама. Хришћанима је била угрожена животна егзистенција пошто су им насилно одузимане, иначе врло оскудне, залихе хране. Мир се одржавао страхом који је везир створио не само строгаћом и окрутношћу, већ и тиме што је и најмање прекршаје знао да казни смрћу. У антидржавној политици на јесен 1817. године Хасан-аги Пећком поново се придружио „једнако тврдоглави“ острожачки капетан Беширевић, који је и до тада био не само против везира, него је имао „навику да и поданике сусједних области побуњује против њихових претпостављених“. Све до 1817. године није се десило да неки државни чиновник буде злостављан а камоли животну угрожен. Нетрпељивост муслимана је међутим ескалирала када су мјештани једног чиновника у Зеници, а другог у Високом убили уз повике: „Не требамо Османлије у нашој средини“.¹³⁷

Личности које су наследили Сулејман-пашу на положају везира нису успоставиле ефикасну управу. Морали Бећир-паша, Дервиш Мустафа-паша Макранџија и Мехмед Ружди-паша у периоду од јануара 1818. до краја 1819. године нису успјели да ријеше ниједан од проблема који су постојали у ејалету. Разбојнички упади капетана на хабзбуршку територију су били редовни, међусобни сукоби муслиманских локалних елита су повремено ескалирали у оружане, а игнорисање реформних напора Порте усталило се практично

¹³⁷ Теиновић, *Полиитички животи у Босанском ејалету (1815–1822)*, 280–284, 289.

као локални обичај. Постојале су само „сјене неког рада“ диванских канцеларија које су биле потпуно растројене. Почетком фебруара 1818. године изненада је почело одузимање оружја од хришћана због наводне бојазни да се у Србији спрема устанак. Конфискација је била превентивна мјера којом је требало онемогућити „српске немире“. Априла 1818. године аустријски дипломата, који је боравио у највећем граду ејалета, извијестио је своје претпостављене да је у Сарајеву „политичко стање анархично“. Православни митрополит у Сарајеву био је изложен „необузданом понашању“ властодржаца и капетана у толикој мјери да је јула 1818. године изјавио да је спреман да побјегне у Венецију.¹³⁸

¹³⁸ Галиб Шљиво, „Један опис Сарајева из априла 1818. године“, *Историјски зборник* 7 (1986), 205; Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 111-114.

IV

ДОБА НЕМИРА¹³⁹

АЛИ ЦЕЛАЛУДИН-ПАША, којег су у Босни наводно звали „хришћанска мајка“,¹⁴⁰ именован је децембра 1819. године за новог везира да би крајем марта 1820. стигао у Травник. Његов основни задатак био је сламање непослушног босанског беговата. Због тога што је сузбијао њихову нетолеранцију према хришћанима, муслимани су га сматрали „Французем“. Из фермана који је прочитан у Сарајеву и Травнику било је јасно да је везир добио најшира овлашћења да скрши сваки отпор капетана и покори их, а „био је увјерен да је то једини начин да се успоставе ред и мир“. Наредио је да се нико не смије кретати из једног мјеста у друго без кадијиног одобрења. На раскрсницама путева, прелазима и кланцима су постављене контроле које су сваког ухваћеног без дозволе строго кажњавале. Чергари су морали остати у мјесту којем их је наредба затекла, а скитња је била забрањена. У Сарајеву је заточено дванаест спахија из Рогатице које се нису покориле везировим наредбама. Пошто је неколико њих под окриљем ноћи побјегло, везир је наредио да се диздар као одговорно лице погуби. Крајем априла почели су у Травник да пристижу капетани али се нису појавили капетани из Бихаћа, Козараца и Островице. Подјела која је постојала унутар капетанског круга довела је до тога да обје стране подилазе везиру и клеветају супарничку страну. Ве-

¹³⁹ Ово поглавље је у првом дијелу идентично дијелу рада Субић, *Босански ејалет у вријеме Српске револуције*, 144-162.

¹⁴⁰ Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке дуне*, 104.

зир је запријетио да ће они капетани који се не појаве бити смијењени а на њихова мјеста постављени нови људи. Пошто су се одоцњели капетани појавили 26. маја 1820. године Џелалудин-паша је успио оно што ниједан везир није: „да види све капетане у Травнику“.¹⁴¹ Међутим, до краја године није успио да оствари оно што је Порта очекивала од њега.

Џелалудин-паша је посебном бујурулдијом од 23. маја 1820. године у већем броју градова сјеверне и источне Босне (Тешањ, Жепче, Маглај, Грачаница, Горња и Доња Тузла, Бијељина, Зворник, Сребреница, Бирач, Кладањ, Олово и Вишеград) забранио ношење оружја. Инсистирао је да православна јерархија утиче на смиривање бунтовних свештеника и вјерника. Сарајевског владику Венијамина слао је маја 1821. године у Босанску Крupu да изврши притисак на своје свештенике, да ови умирују народ.¹⁴²

У прољеће 1821. године Османско царство нашло се пред новим изазовом. Средином априла цијели Пелопонез и дијелови централне Грчке били су захваћени устанком који ће довести до стварања независне грчке државе. Грчка револуција била је, између осталог, крвави обрачун муслимана и хришћана у којем је на Васкрс 1821. године у Цариграду објешен патријарх. Српски народ подржавао је грчку борбу за

¹⁴¹ Теиновић, *Политички животи у Босанском ејалету (1815–1822)*, 292; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1985), 217, 220–221; Salih Sidki Hadzihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, (Sarajevo: El Kalem, 1999), 837–849. Мувекитов опис везинове владавине прожет је разним дигресијама и непрецизностима. Ово дјело у раду је кориштено са великом дозом критичности.

¹⁴² Šljivo, *BiH 1813–1826*, 259; Теиновић, *Политички животи у Босанском ејалету (1815–1822)*, 293.

независност али се кнез Милош у складу са руским са-вјетима није мијешао у овај сукоб. Страх да ће се овај пламен побуне проширити међу православним ста-новништвом Балканског полуострва навела је Порту на оштру реакцију и имала је свој одраз у понашању власти у ејалету. Везир је позвао водеће личности пра-вославне цркве на састанак. Крајем маја 1821. годи-не сарајевски митрополит Венијамин је из Травника упутио прокламацију, којом је позвао сав вјерујући народ на мир и „оданост законитим властима“. Срби који су из Босне долазили у Ужице обавијестили су тамошње власти да су епископи Гаврило зворнички и Јосиф херцеговачки такође били у Травнику. Заједно са сарајевским митрополитом држани су у „апсу“ не-колико дана. Затим су пуштени али им није дозвољен повратак у епархије. Очигледно, они су били јемци који су животима гарантовали за мирно понашање својих вјерника. Ужички кнез писао је почетком јула кнезу Милошу да је везир добио два фермана којим је наређено одузимање оружја као и сјеча главних људи у ејалату.¹⁴³ Локалне муслиманске власти су појача-ле притисак на хришћанска села која су држана под надзором. Прелазак преко границе био је под посеб-ном контролом. Све трошкове прикупљања неоп-ходних додатних средстава и намирница сносило је хришћанско становништво. Смртном казном било је запреијеђено свима који не остану мирни, а почело је и

¹⁴³ Чедомир Попов, *Источно њишње и Српска револуција 1804-1918*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2008), 65-68; Недељко Радосављевић, „Вести о Православној цркви у Босанском паша-луку у извјештају кнезу Милоша из Ужичке нахије и Ужичког окружја (1816-1839)“, *Зборник Мајнице српске за историју* 74 (2006), 108-109.

дјелимично разоружавање. Ова, у немирна доба уобичајена, владина мјера остављала је хришћане немоћне пред разним силницима. Ратна грозница држала је ејалет наредних годину дана, гранични инциденти су смањени, а није било ни унутрашњих немира. Сарајевски митрополит је почетком јануара 1822. године, по везиrowом упутству, позвао свештенике и представнике кметова на састанак у Травник. Притисак од стране власти, муслиманских фанатика и православне јерархије довео је до тога да су, по извјештајима упућеним кнезу Милоша, у фебруару 1822. године, хришћани „сиротиња тешка“ жељели да у Хабзбуршкој монархији „код Њемца“ мјеста (уточиште-Р.С.) траже.¹⁴⁴ Оваква везирова политика није промијенила став домаћег конзервативног муслиманског свијета, за Џалалудина се сумњало да је члан секти бекташи и говорило да обилази хришћанске богомоље. Лажима склоне Сарајлије су се жалиле јањичарском оџаку у Цариграду и тврдили да је њихов везир прикривени хришћанин, а не муслиман.¹⁴⁵

Бихаћки капетан Рустем-бег је упорно потцијењивао везиrowу одлучност и 22. марта 1822. године напао је тврђаву Тржац у којој су били његови неистомишљеници. Повукао се уз велике губитке али је овај његов чин охрабрио и остале капетане склоне пљачкашким упадима. Острожачки капетан је напао

¹⁴⁴ Šljivo, *BiH 1813–1826*, 258–259, 276; *Књажеска канцеларија. Књића љрва. Нахија Пожечка 1815–1839*, приредио Данило Вуловић, (Београд: Државна архива Народне републике Србије, 1953), 82; Теиновић, *Полићички живоћ у Босанском ејалетју (1815–1822)*, 296.

¹⁴⁵ Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, (Нови Сад: Академска књига, 2019), 343.

и спалио аустријску тврђаву Цетин. Везир је наредио прикупљање војске која је требала да казни непослушне. Пошто је већ неколико година владао мир и није било хајдучких и пљачкашких напада ове инциденте сматрао је изазовом који му је упућен. Са скоро 6.000 људи опсјео је бихаћког капетана, којег су брзо напустили савезници па је са свега неколико људи мо-
рао да тражи спас у Хабзбуршкој монархији. Везир је затим почео са ликвидацијама капетана по којој је остао упамћен. Осим капетана многи босански бегови и алајбегови су практично уништени. Прво је у Бањалуци 11. јуна 1822. убијен острожачки капетан због оптужбе да је израбљивао поданике, затим је у августу због истог дјела погубљен дубички капетан. Почетком септембра оба Куленовића из капетанске породице, Осман-бег из Дервенте и крупски капетан Арнаутовић позвани су у Травник и погубљени у ноћи 7/8. септембра 1822. Маглајски капетан Мустај-бег убијен је 10. септембра. Градишки капетан Салих-бег био је затворен три мјесеца и за ослобађање му је тражено село Ратково и морао је да о свом трошку поправи тврђаву у Градишци. Истовремено су вршене истраге на терену затварани и новчано кажњавани кривци. Несложни капетани и даље су се међусобно обрачунавали па је покушај оружаног отпора везиру завршен бјекством организатора преко границе 28. септембра. Израбљивање све сиромашнијег сеоског свијета није престајало. Мјештани села Мошћанице из приједорског краја упутили су се у Травник. У молби за заштиту изјавили су да ће заједно са сусједним селима пребјећи преко Саве ако их везир не заштити. „Године крвавог везировања“ протјеривања насилника, кажњавања и егзекуције нису зауставиле срп-

ско исељавање у сусједну Монархију. Међутим, осим по суровим убиствима „крвави Целалудин“ остао је упамћен као везир који је успио да заведе јавни ред и мир проводећи „неумољиву правду“. Онај који је „злочинце истријебио... непоуздане удаљио, бунтовнике уклонио, лопове обуздао... пљачкаше и отмичаре, убице и друмске разбојнике прогонио и убијао...“¹⁴⁶ „Смрт овог везира је „изазвала велике политичке промјене... а ејалет вратила на старо стање“.¹⁴⁷

Наслиједио га је Шериф Сири Селим-паша који је 6. фебруара 1823. стигао у Травник у пратњи 3.000 људи. Потврдио је одлуке свога претходника и најавио праведнији однос према хришћанима. Са њим су се у ејалет вратили сви дјегунци од којих је неке поставио на раније положаје. Убрзо су у Крајини почели да се дижу против њега. Везир, који је требао да пописује војску за гушење грчког устанка, морао је већ у априлу да покрене казнену експедицију. Није одмах успио да сломи побуну него само да ју сведе на простор између Петровца и Кључа. Затим се посветио прикупљању пореза и истрагама против разних преступника. У прољеће 1824. почеле су нове побуњеничке акције и

¹⁴⁶ Од познатих муслиманских првака он је лишио живота Дрнда-алајбега, Хаџи Салих-бега Сребреницу, Кулина-капетана, Мехмед-бега Бајбута, Алај-бега Петровца, Крупа-капетана, Дервента-капетана, Тахир Маглај-капетана, Мурад-капетана из Градацца и познатог Шејх Илхамију Жепчака док су се неки, као Смаил-ага Ченгић, спасили дијегом из Травника. Целалудин-паша је до краја 1822. године погубио и херцеговачког првака Ризванбеговића, оца познатог Али-паше. Капетане Бихаћа и Санског Моста и угледнике из Острошца је заједно са породицама прогнао. Теиновић, *Политички животи у Босанском ејалету (1815–1822)*, 292–294; Баšагић–Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost*, 131; Šljivo, *BiH 1813–1826*, 218, 281–290.

¹⁴⁷ Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, 289.

везир је окупио војску која је процијењивана на 25.000 људи и кренуо на Крајину. Хришћански народ морао је не само да храни оволику војску него и да је о свом трошку снабдијева. Пошто је поново „завладао страх“ учестали су преласци преко Саве. Аустријске уходе јављале су да у ејалету „влада анархично стање“. Сарајево је подржавало крајишке побуњенике. Откривено је да су везирови блиски сарадници били у дослуху са побуњеницима, због тога су неки од њих погубљени. Строге казне нису помогле да се сломи побуна и Селим-паша до краја управе није успоставио очекивани ред и мир.¹⁴⁸ У фебруару 1825. године у Сребреници је, у знак одмазде због неког упада преко Дрине, посјечено пет Срба. Исте године су након избијања немира сви хришћани протјерани из Ливна.¹⁴⁹

У вријеме када је у Цариграду јуна 1826. године почео обрачун са јањичарима у ејалету су јањичарске посаде биле стациониране у 19 градова. Свега неколико дана прије вијести о укидању јањичарског реда у ејалет је стигао нови везир Хаџи Мустафа-паша Беленлија. Мустафа-паша се није држао обичаја да прије објављивања новог фермана у Травник позове све истакнуте личности. Умјесто тога одмах је, не објављујући садржај фермана, распустио јањичарски оџак у самом Травнику. На ову вијест дошло је до немира а највећи отпор био је у Сарајеву гдје се налазио и највећи јањичарски гарнизон. На великом скупу у дворишту Цареве џамије, којем је присуствовало неколико хиљада људи, одлучено је да се из града протјерају везирови изасланици и да се јањичарски корпус

¹⁴⁸ Šljivo, *BiH 1813–1826*, 290–304.

¹⁴⁹ Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 130.

не укида. Везир, понижен поновним успостављањем јањичарске организације у Травнику, могао је само да обавијести Порту о немирима. Побуњеници су, с циљем да на своју страну придобију већину становништва, у Сарајево позвали по два човјека из сваког од 32 кадилука. На састанку 3. октобра 1826. године састављен је допис Порти, у њему је истакнуто да јањичари нису укинати због специфичности положаја ејалета. С једне стране пријетио му је „њемачки краљ“, а с друге, „црногорски невјерници и њихови сљедбеници“, док је на трећој већ 15 година стајала неумирана Србија. Децембра 1826. године колале су гласине да се Porta спрема да војно крене на Босну, док су бегови наводно упутили делегацију аустријском цару с молбом да их подржи. Porta је након кратке истраге смијенила неспособног везира децембра 1826. године. У јануару сљедеће године дошло је до сукоба између јањичара и улеме. Највиши представник потоње (Нерудин-ефендија) одбио је да овјери писмо којим се народ позива на побуну против султана. Због тога га је побуњеничка маса каменовала до смрти 6. јануара 1827. године. Побуњенички табор почели су тада да напуштају колебљивци и сви они који нису подржавали насиље.¹⁵⁰

Нови везир стигао је средином јануара 1827. године у Зворник, Абдурахман-паша понашао се као многи везири до тада. Из сваког кадилука позвао је неколико људи на савјетовање у Зворник. Подијелио је уобичајене поклоне и упутио писма у све крајеве ејалета. Сарајлије је позвао да прекину побуну, да би почетком

¹⁵⁰ Књажевска канцеларија. *Књиџа љрва. Нахија Пожечка 1815–1839*, 213–214; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1988), 33–38.

фебруара тамо упутио своје опуномоћенике у пратњи стотину људи. По доласку у Сарајево грађани су их дочекали пријатељски иако је побуна још трајала. У петак 9. фебруара 1827. године, након молитве (џуме), сви који су прихватили султанове реформе затворили су своје радње и склонили се у тврђаву. Затим је улема позвала и остало муслиманско становништво да им се придружи. Побуњеници су схватили да су остали у мањини и у тврђаву су доставили старјешинска жезла и тим чином окончали побуну. Затим је везир у Зворник позвао седам истакнутих побуњеничких вођа и тамо их затворио. У сарајевску тврђаву су 18. фебруара затворена петорица истакнутих побуњеника као и још неколицина људи, они су затим отпремљени за Зворник. Почетком марта у Сарајево је стигло између 8 и 10 хиљада царских војника. Везир је 12. марта 1827. године наредио егзекуцију седморице затвореника и њихове главе послао у Цариград, да тамо буду изложене испред султановог Сараја. Везир је у Сарајеву наредио хапшења и затварање радњи ухапшеника. Услиједио је до тада незапамћен крвави обрачун с јањичарима. Прве рамазанске ноћи убијено је 25 људи, неки од њих били су задављени, тијела погубљених изложена су пред вратима тврђаве. Виђеније личности ејалета убијане су углавном у својим мјестима док су само неки од њих довођени у Сарајево. Кривци су подијељени у три групе, у првој су били они који су заслужили смртну казну, у другој они који су заслужили прогонство, а у трећој они који су кажњени новчаном казном. Мостарски капетан Осман-бег је у покушају да избјегне казну тражио од других херцеговачких првака да се заложе за њега, што су они и учинили. Везир је затим затражио да

управо Осман-бег сачини списак херцеговачких побуњеника. На овом списку било је 70 лица, од тога седам јањичарских ага. Сва седморица су доведена у Сарајево и погубљена као и мостарски капетан којег доушништво није спасило. Током цијелог Рамазана трајала је одмазда због које се понашање Џелалудин-паша сада чинило благим. Историчари пишу да је сваке рамазанске ноћи у ејалету убијано између 15 и 20 људи, а једне ноћи је наредио погубљење 33 лица. Одмазда је окончана након Рамазана, сви осуђени на смрт су погубљени, а осуђеници на прогонство били су већ изгнани.¹⁵¹ Ова дешавања нису међутим имала утицај на српско становништво. Сарајевски митрополит и неколико најугледнијих српских трговаца у граду налазили су различите изговоре и од самог почетка вјешто су одбијали позиве јањичарских старјешина да им се придруже. Сарајевски Срби били су тако „савршено спокојни“, нису узели учешће у пружању отпора и мирно су дочекали регуларну војску.¹⁵²

Током 1827. године ејалет су потресали разни немири, у њима су учешће узимали муслимани различитог имовног и статусног стања. У Бербиру (Градишци) сукобиле су се двије муслиманске групе, с једне стране били су добростојећи, а на другој сиромашни људи. Сукоб је избио око узурпације земљишта које је извршио бербирски капетан да би затим на то земљиште населио своје кметове. У Херцеговини се во-

¹⁵¹ Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, 350; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 892-894; Šljivo, *BiH 1827-1849*, 39-46; Ćerim Rastoder, „Ali-paša Fidahić u prvoj polovini XIX stoljeća”, *Istraživanja* 5 (2010), 91-92.

¹⁵² Радосављевић, *Вести о Православној цркви у Босанском њашалуку*, 109.

дио спор око неколико ораница обрадивог земљишта. Почитељски капетан је у јесен уништио тврђаву хутовског капетана. Везир је био ангажован на вршењу разних припрема за рат са Русијом који се чинио све извјеснијим. Прикупљана је храна и вршена поправка складишта и тврђава. Нова војска се свакодневно увјежбавала у Сарајеву на исти начин како се то радило у Цариграду. Почетком децембра 1827. године објављен је ферман о предстојећем рату са „седам сила“. Започело је регрутовање у свим капетанијама, од свих становника је тражено да се припреме за рат. Првих дана јануара 1828. године у ејалету се опремала војска за руско-османски фронт. Становништво је било узнемирено вијестима да поред војске чији је задатак био одбрана ејалета треба припремити још једну. Говорило се да султану треба послати 80.000 људи. За прикупљање војске одређено је више мјеста. Муслиманска елита, аге и бегови, нису жељели да иду ван граница ејалета. Међутим, нису се отворено побунили и отказали послушност него су одуговлачили са припремама и добијена наређења само дјелимично извршавали. С избијањем рата са Русијом јуна 1828. године дошло је до оружаног сучељавања. Везир је покушао да казни оне који нису извршили издато наређење и војску умјесто у Зворник довели у Сарајево. Муслиманско сарајевско становништво подржало је оптужене и везир, који је имао само малобројну лопталну пратњу, морао је да пређе у Травник. Понижени везир у јулу је открио да се код Зворника окупило свега 4.000 људи, као и да су сви извјештаји о броју војника прикупљених за ратиште били преувеличани. Због неспособности да окупи и отпреми султану потребан број војника Абдурахман-паша је смијењен

у августу 1828. године.¹⁵³

Понашање новоименованог везира показало је да Порта у новим околностима намјерава да заузме помирљив став. Морали Намик Али-паша је позвао домаће прваке да се спремају за рат. На савјетовању у Травнику скренуо им је пажњу да није јасно како ће се понашати Србија као и да је неопходно упутити један контингент војника султану. Порта је тражила 60.000 војника, али су муслимански прваци обећали половину од тога. Окупљање је по обичају ишло споро, а ускоро је дошло и до склапања мира.¹⁵⁴ Након што су преживјели још један покушај реформисања муслимански прваци наставили су са старим навикама. Јањичара више није било али се по свему осталом стање вратило на старо. Крајем 1829. године и почетком 1830. године аустријски шпијунски извјештаји говорили су да је отпор „султановим иновацијама“ константан. Нове униформе имале су каише који су се на прсима унакрст закопчавали, а то је вријеђало фанатизоване муслимане који су говорили „ако сте хтјели да се крстите шта ће вам султан, то знају боље Аустријанци или Руси.“ Само везир и његова најужа околина носили су нову униформу, међутим, чак ни они се нису смјели у њој јавно појавити. Капетани су истрајавали у „својој тврдоглавости да буду независни“. Почетком августа 1830. године извјештаји аустријских изасланика говорили су да је везир „сасвим изолован са својом околином“. Несугласице међу капетанима биле су стална појава, неријетко су прерастале у отворени сукоб. У Зворнику је сукоб око

¹⁵³ Šljivo, *BiH 1827–1849*, 47-56; Muvekit, *Povijest Bosne*, 898-904; *Књажеска канцеларија. Књижа прва. Нахија Пожечка 1815–1839*, 231.

¹⁵⁴ Šljivo, *BiH 1827–1849*, 57-58; Muvekit, *Povijest Bosne*, 910-919.

титуле капетана која је Портиним бератом, а на приједлог везира, додијељена особи која није била насљедник, довела до оружаног сукоба. Везиров циљ је био да овим преседаном изазове нове јаче подјеле и ослаби противнике. Дервентски, градачачки, тузлански и сребренички капетан подржали су оштећеног „насљедног капетана“. Његова побједа у овом сукобу била је симболичан знак да су босански капетани спремни да по сваку цијену штите сопствене привилегије.¹⁵⁵

Међу капетанима издвајао се Хусеин-капетан Градашчевић (1802–1834). У његовим конацима одржан је иницијални састанак неких муслиманских првака између 20. и 31. децембра 1830. године. Након тога услиједио је шири састанак у Тузли од 20. јануара до 5. фебруара 1831. године. На овом састанку Хусеин-капетан Градашчевић „није добио никакво официјелно звање“, али су му учесници повјерили „вођење свих послова“. Досадашња научна истраживања нису одговорила на питање ко је иницијатор покрета за аутономију. На првом састанку били су присутни сви посавски прваци. Податак о броју учесника другог састанка није пронађен. Готово је сигурно да су на њему били сви капетани а зна се да су били присутни представници из свих кадилука. Једна од тема разговора биле су најаве да ће Porta наредити ново разграничење са Србијом, која је завршавала свој пут према формализовању статуса аутономне кнежевине. Идеја да ће под окриље српских побуњеника дође и додатних шест нахија наишла је на негодовање муслиманских првака. Они су „с презрењем гледали на шумадинске

¹⁵⁵ Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, 346; Šljivo, *BiH 1827–1849*, 116–117.

свињаре“. О састанку је брзо био обавијештен везир Немик-паша. Међутим, осим активирања шпијунске мреже везир је мало шта могао да учини. Из Тузле је упућено циркуларно писмо којим се позивало на састанак у Травнику. Између осталог у позиву пише да „У ово тешко вријеме међу муслиманима мора постојати потпуно слога и јединство... Зато се једна група истакнутих и часних људи сакупила у Доњој Тузли и сложила у свим питањима...“. Истакнуто је да српски народ „чија је особина лаж и превара“ и има према муслиманима увијек зле намјере „које крије у тајности“ са свих страна подузима непријатељске акције.¹⁵⁶

Против одлука у Тузли отворено су се изјаснили Али-паша Ризванбеговић (1783–1851) из Стоца, Хасан-бег Ресулбеговић из Требиња, Смаил-ага Ченгић (1780–1840) из Гацка и други херцеговачки прваци. Они су били одане присталице Порте, не због увјерења да су неопходне реформе колико из лукративних разлога. Надали су се личном успјеху и великој користи као награди за помоћ султану. Они који су се окупили око Градашчевића борили су се за своје „сталешко-политичке интересе“, то су крили под плаштом борбе за неке „општије“ интересе што херцеговачким првацима није било убједљиво.¹⁵⁷ У другој половини

¹⁵⁶ Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević (1802–1834). Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, (Gradačac: Bošnjačka zajednica kulture, 2002), 41-42; Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 151; Ahmed A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996), 200-209.

¹⁵⁷ Одређену улогу играла је и чињеница да Херцеговина не би била погођена реформама за разлику од већег и богатијег босанског дијела ејалета. Драгољуб М. Павловић, *Покрећ у Босни и Албанији уочи реформа Махмуда II*, (Београд: Српска краљевска академија, 1913), 16-18; Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović*

марта 1831. године Градашчевићеве присталице упутиле су се у Травник, кренуло је око 4.000 људи, а на путу су им се придруживали побуњеници из крајева кроз које су пролазили. Везиру је делегација од 150 наоружаних људи саопштила захтјеве које је требало упутити султану: опозивање привилегија које је Пор-та додијелила Србији, престанак војне реформе, укидање досадашњег начина управе ејалетом и увођења новог посебног облика управе. Заузврат побуњеници су обећали 2 милиона пјастара годишњег трибута. Везир је покушао да се одупре и затворио се у тврђаву. Јединице којима су командовали њему лојални људи биле су поражене 7. априла 1831. године и морао је да попусти. Пристао је да га побуњеници изаберу за свога вођа и да потпише позив за сакупљање војске. Међутим, његов попуштање било је само привидно и искористио је путовање за Сарајево да побјегне. Са својом пратњом је 24. маја 1831. прешао у Далмацију. Одатле се, након карантина, упутио у Столац Али-паши Ризванбеговићу, ту је остао све до смјене када је напустио територију ејалета. У међувремену ту се скупила „сва Херцеговина на војску против Босне“, близу овог мјеста војска која је „пошла на цара“ је потучена и потиснута према Сарајеву.¹⁵⁸ Поједини ајани, као вишеградски и рогатички, побјегли су у Ужице јер нису хтјели да стану на страну побуњеника.¹⁵⁹

i njegovo doba, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Filozofski fakultet u Sarajevu, 2001), 50-52.

¹⁵⁸ *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839) књића група-документии-*, приредио Недељко Радосављевић, (Београд-Ужице: Архив Србије Историјски архив Ужице, 2006), 29; Šljivo, *BiH 1827–1849*, 126-130; Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 53.

¹⁵⁹ *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839) књића група*, 46.

Видинли Ибрахим-паша обављао је формално дужност босанског везира за вријеме „политичког ин-терегнума“.¹⁶⁰ Хусеин-капетан Градашчевић је преузео стварну власт у земљи, 31. маја 1831. године позвао је „сву босанску господу“ да приступе његовој војсци, оне који су војни обавезници као и добровољце. Дио војске је оставио у Зворнику као заштиту у случају напада кнеза Милоша. На челу главнине снаге упутио се према Косову с циљем пресецања напада султанове војске која је кренула на арбанашке побуњенике. Прво је ушао у Пећ затим у Приштину, ту је поставио главни логор. Преломна битка одиграла се близу Липљана 18. јула 1831. године гдје је успио да изненадним нападом разбије војску под командом великог везира. Велики везир је био рањен и једва се спасио, приликом бијега оставио је архиву коју су побуњеници узели. На основу заплијењених докумената сазнало се да је Porta смијенила дотадашњег везира. Након ове побједе могао се Градашчевић са већим самопоуздањем обратити Цариграду с захтјевом да управо он буде именован за везира. Истовремено се посветио обрачуна са неистомишљеницима у ејалету. Наредио је напад на Ризванбеговића и његове присталице. Војска коју је послао да заузме Гацко је потучена. Иако су до краја октобра из Требиња потиснути Ризванбеговићеви савезници он није поражен. Градашчевић је 12. септембра 1831. године на окупљању код Цареве џамије изабран за босанског везира. Успио је да у Бањској, близу Новог Пазара, 16. децембра 1831. заустави нови поход султанових трупа. У фебруару 1832. године Смаил-ага Ченгић је пресекао испоруку пореза и заплијенио 40

¹⁶⁰ Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 161.

кеса док је опљачкане пустио да оду у Травник. „Змај од Босне“ је због тога желио да у Херцеговини пошаље казнену експедицију. Скоро је успио да се обрачуна са непослушним херцеговачким првацима јер им је нанио низ пораза. Практично је ван његове власти остала само тврђава Столац, коју је ставио под опсаду. Међутим, Ризванбеговић је, сазнавши да су опште околности, зимски услови и проблеми снабдјевања смањили војнички потенцијал непријатеља, кренуо у противнапад. У ноћи 9. на 10. март 1832. његове трупе изашле су из утврђења и изненадним нападом разбиле опсаду. Свега неколико дана касније Градашчевић је морао да се суочи са новом казненом експедицијом коју је Порта упутила. Војне операције почеле су 16. марта 1832. године. Овај пут османске трупе ушле су на територију ејалета. На Гласиначкој висоравни маја исте године одиграла се велика битка. Нови босански везир Кара Махмуд Хамди-паша поразио је побуњенике. Посљедња битка вођена је код Ступа 4. јуна 1832. године. Ту су се у преломним сатима у борбу укључиле Ризванбеговићеве јединице, које су разбиле бок Градашчевићеве линије. Поражени Градашчевић се повукао у Сарајево, одатле се брзо упутио у Градачац. Затим је овај одметник од султана „издајник, разбојник, зликовац“ свјестан да му пријети смртна казна предјегао на аустријску страну. Тиме је кратка епизода „покрета за аутономију Босне“ доживјела неславан крај, а амбициозни вођа преминуо двије године касније.¹⁶¹

¹⁶¹ Прије побједе Али-паша Ризванбеговић је још једном морао да се затвори у своју столачку тврђаву. Ранке, *Срдија и Турска у деведнаестом веку*, 365-367; Павловић, *Покрећ у Босни и Алданији*, 24-26; Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 53-61; Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević*, 43-52; Šljivo, *BiH*

Српски народ се током ове „борбе за аутономију“ налазио разапет између двије стране. Од самовољних бораца за аутономију као и од по злу познатих херцеговачких првака није се могао надати ничему добром. Бихаћки капетан остао је неутралан па се његов дио Крајине није морао предидијелити. С друге стране, бањалучки старјешина позвао је Србе „на војску против царског везира“. Срби су остали вјерни султану и нису учествовали у побуни. Српско становништво у Херцеговини такође је било склоније Порти и самим тиме на страни Ризванбеговића. Противници су њега и савезнике оптуживали да су „ћаури“ и да у њиховом табору нема „правог муслимана“. Хасан-бег Ресулбеговић је у својим говорима јуна 1831. године обећавао хришћанима велике повластице, заклињао их часним крстом и Светим Јованом да издрже крваве борбе. По свему судећи у Градашчевићевом покрету учешће су узели његови српски кметови. Пошто постоји предање да су се у његовој војсци на Косову пјевале пјесме које славе српске претке. Почетком 1832. године наредио је православним владикама да му они „Срба од 40 хиљада војника попишу“. По тврдњама из једног писма крајем априла 1832. године, Градашчевић је наводно са собом водио и три православна епископа, које је претходно оглобио са 120 кеса новца.¹⁶²

1827–1849, 132–149; Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne*, 239, 265–270, 302–313; Књажевска канцеларија. *Ужичка нахија (1831–1839) књижа дружа*, 50.

¹⁶² Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 161–163, 175, 184; Јоаникије Памучина, „Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина“, у: П. Чокорило, Ј. Памучина, С. Скендерова, *Љетописи*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1976), 90; Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 51, 56. Рашко-призренски епископ Аноније био је довољно далеко и могао је да се на вријеме склони.

Слом покрета и успостава султановог суверенитета није посебно поправила положај хришћанске раје. Србима је додуше у знак захвалности дозвољено да обнове порушени манастир Моштаница у Поткозарју и да направе цркву у Лијевчу пољу. Ризванбеговић је 14. јануара 1833. године награђен за своје лојално држање Херцеговином која му је дата на управљање. Србима је уз глобу од 17.500 пјастара дозволио да обнове православни храм у Мостару. Овај град је тада имао већ конституисану српску чаршију коју је чинило педесетак српских породица. Српска национална свијест је била изграђена и међу сарајевским трговцима који су се преплаћивали на дјела славног Доситеја Обрадовића. Није само херцеговачки везир био ван контроле централних власти, локални моћници који су представљали власт у појединим крајевима били су у поступању према раји изузетно самовољни. Убијања, злостављања, отимања стоке, ствари и новца постали су ускоро „свакодневна појава“. У Посавини је вршен до тада „незапамћен зулум“ у којем су се истицали мутеселими Градачца, Дервенте и Маглаја, њихове слуге могле су некажњено убијати рају. Посебно су на удару били свештеници који су сумњичени да припремају буну незадовољног народа.¹⁶³

Након 1832. године Босна и Херцеговина били су управно одвојене, у Травнички везирлук и Мостарски

Три епископа која се спомињу у овом писму се свакако Венијамин, Гаврило и Јосиф. Радосављевић, *Вести о Православној цркви у Босанском њашалуку*, 111.

¹⁶³ Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 175-176, 184; Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 63; Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сјочанина*, 100; Слипичевић, *Оружани отпор њошачених маса*, 44.

везирлук. Управне области санџака односно лива замијењене су кајмакамлуцима, а умјесто некадашњих каза односно кадилука успостављене су нове ниже организационе јединице мудирлуци. Босна је била подељена на шест санџака/кајмакамлука (Бихаћ, Бања Лука, Травник, Сарајево, Зворник и Нови Пазар) док је Херцеговина прво била санџак/кајмакамлук за себе, да би се нешто касније и она састојала из три (Мостар, Требиње и Пљевља).¹⁶⁴ Босански везир је по неким питањима требао имати право надређености над Херцеговином, међутим то у пракси баш и није био случај. Али-паша Ризванбеговић је након именовања за херцеговачког пашу на свечаности изјавио да народ не треба ићи више султану јер сад има султана у Мостару. Пашалук Херцеговину звао је „моја држава“, а у писму од 16. септембра 1836. године написао је да му је султан „дао ово државе“. Не само да се осамосталио у односу на везира у Травнику него је желио да се избори за равноправан положај у односу на хабзбуршке власти. Тражио је да се бјегунци који се од његове власти склоне на хабзбуршку територију испоручују као што се од њега тражи да он хабзбуршке бјегунце испоручује. Спроводио је своју вољу чак и на аустријским поданицима којима су једном приликом из чистог хира, како је написано у жалби од 18. маја 1837. године, његови људи уништили путне исправе и тим чином их претворили у лица која се нелегално налазе на туђој територији. Истовремено је настојао да Херцеговину привредно ојача па је наредио да се почну узгајати нове културе, као што су маслине и

¹⁶⁴ Пејановић, *Сјановништво Босне и Херцеговине*, 11; Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta 1789–1878*, 20–26.

дуд, које је набављао у Далмацији у толикој количини да аустријски службеници нису могли да одговоре на његове захтјеве.¹⁶⁵

Кара Махмуд Хамди-паша није намјеравао да управља из Травника него се смјестио у Сарајево. Због општих прилика у којим се османска држава налазила није се оштро као раније поступало са побуњеницима. Везир је наредио пописивање мушкараца и кућа вјероватно због нових пореза. Пореске обавезе су иначе увећаване. Године 1833. биле су 60% веће него годину дана раније и прикупљане су „са великом строгошћу“. Реформе су веома постепено увођене, капетани су именовани на положаје мутеселима, неки од њих су се томе одупирали. Султанови порази у Малој Азији само су додатно охрабрили незадовољнике. Везирова забрана ношења оружја на јавном мјесту изазвала је побуну у Сарајеву која је брзо угушена. Широм ејалета издијале су ситне спорадичне побуне. Издвојила се она из априла 1833. године у Крајини али се она сама угасила. Сви ти војни сукоби најтеже су погађали хришћане кметове који су морали да издржавају учеснике на свим странама.¹⁶⁶ Средином 1833. године за везира је именован Давуд-паша. Међутим, до заустављања прогона није дошло. Постоје наводи да је само сарајевски мутеселим током 1833. и 1834. године убио 77 невиних хришћана.¹⁶⁷

Половином 1833. поп Миле Витковић из „Крај-

¹⁶⁵ Hajrudin Ćurić, „Prepiska Ali-paše Rizvanbegovića s austriskim vlastima u Dalmaciji“, u: *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960), 11, 15, 31, 37, 41-42.

¹⁶⁶ Šljivo, *BiH 1827-1849*, 173-199.

¹⁶⁷ Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 200.

зовца“ код Бањалуке отпутовао је у Србију да би се са кнезом Милошем посавјетовао како да се народ заштити од зулума. Ниже православно свештенство учествовало је у припремама ослободилачког покрета. Поп Павле Твртковић из Церовљана такође је путовао у Србију да би од српског кнеза тражио да се код Порте заложи за побољшање положаја раје. Крајем 1833. године дервентски парох Јовица Илић почео је да се са другим свештеницима и истакнутим појединцима договара о организацији буне. Посебно је сарађивао са свештеницима Павлом Џабићем и Миланом Витковићем. Око себе је окупио неколико стотина слабо наоружаних људи. Побуњеници су израдили и заставу са крстом, а имали су и заставе кнежевине Србије. Тиме је ова буна постала више од борбе за голи опстанак, имала је јасан српски национални карактер. На Мајевици су им придружила два брата свештеника Стеван и Андрија Поповић. Побуна је почела 11. марта 1834. када је око Оџака запаљено више беговских кућа. Првих дана окупило се 500-600 слабо наоружаних побуњеника, већином из села Лијешће, Горњи и Доњи Свилај. Највећи сукоб био је 13. марта код Подновља, ту су устанике поразиле боље наоружане „турске чете“ из Бањалуке и Дервенте. Посјечен је Павле Џабић док се вођа буне поп Јовица склонио у планину Вучјак. Затим је у првој повољној прилици као и многи други Срби прешао ријеку Саву. Вијести из Посавине изазвале су репресалије у Босанској Крајини гдје није ни било побуњеничких акција. Поново су српски сељаци на бруталан начин убијени у селу Машићи. Муслиманске чете које су се враћале кући из освете су похарале бројна мјеста, а број убијених се процијењује на око 100. Једна од жртава био је и

свештеник из Липника.¹⁶⁸

У детаљном извјештају хабзбуршког повјереника фра Илије Старчевића пише да је 700 људи убијено на Вучјаку, десетине недужних Срба су мучени и убијени, главе су одсијецане, а имовина пљачкана. Он је констатовао да се таква злодјела не истражују, а да је најодговорнији за дешавања између 10-21. марта 1834. године мутеселим из Градачца Ахмедбег Градашчевић. У Градачцу су послје покоља на Вучјаку бедеми кићени главама побијених Срба. У Брчком су на пијаци српске главе продаване за двије паре, а аге су на капама носиле обиљежја Срба које су побили. Монархија је послала конфиденте у Посавину који су слали детаљне извјештаје о стању у пограничним областима, немирима, али и породицама пресељеним на територију Монархије које траже заштиту. Један од њих је обилазећи становништво ејалета установио бројне нерегуларности, насиља, проблема са којима се

¹⁶⁸ Јовица Илић успио је доћи до Крагујевца, одакле се уз подршку српског кнеза упутио у Цариград да моли опрост али и да да званичну изјаву о терору који се спроводи над његовим сународницима. Након помиловања вратио се у кнежевину Србији и постао парохијски свештеник. Због злочина у Машићима се ова буна у народу памтила као Друга машићка буна иако до побуне није дошло. Слипичевић, *Оружани оџиор њојлачених маса*, 45-46; Бошко М. Бранковић, Боривоје Милошевић, „Османске реформе и буне српског народа у Босни и Херцеговини од 1829–1861. године – вријеме Јосипа Рајачића“, у: *Пајтиријарх Јосиф Рајачић и његово доба (1785–1861)*. Зборник радова са научне конференције, (Сремски Карловци-Београд: Епархија сремска Архив СПЦ, 2017), 194-195; Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 204-205, 210. Више о овој буни у Пој Јовичина буна, приредио Славиша Тутњевић, (Београд: Свет књиге, 2007). Књига садржи три старија рада, више писама и исказа савременика као и неколико пригодних чланака и прилога.

суочавају цивили. За то је директно окривио везира који ништа није предузео да спречи злоупотребе и насиља. Порта је на притужбе одговорила да ће завести мирно стање и зауставити насиље и муслиманске изливе насиља унутар и ван ејалета. Међутим, напади у пограничној зони су били редовна појава и наредних година. Марта 1835. године разне ејалетске чете упадале су у села око Лознице и Лешнице и нападале цивиле, док су Срби из Јање и Бијељине све чешће спас налазили у Србији. Самоувјерени Махмуд-паша Видајић из Зворника и Али-паша Видајић из Бијељине су се нашли у чуду када је Милош Обреновић са војском изашао на границу да би предуприједио даље насиље. Средином маја 1835. су код Кулен Вакуфа интервенисали монархијини граничари, а до боја је дошло и 2. јула 1836. код Изачића када је наводно било стотине мртвих и рањених.¹⁶⁹

О некој спољној подршци овој српској буни против османске власти није могло бити говора. Кнез Милош пратио је понашање великих сила и своју политику прилагођавао њиховим интересима. Политику великих сила према устаничким покретима у ејалету 30-их година XIX вијека карактерисала је руска пасивност и хаџбуршка агресивност. Руска влада у ејалетска дешавања практично није имала увид, а „нека запажања о Босни“ биле су само додатак службеним извјештајима о сусједним областима. Хаџбуршка политика, чији је правац одређивао конзервативни канцелар Клеменс Метерних (1773–1859), инсистирала је на огранича-

¹⁶⁹ Горан Васин, „Босна и Херцеговина по подацима из аустријских извјештаја 1834-1836. године“, у: *Срби на њосјору Босне и Херцејовине од XV до XX века*. Зборник радова (Нови Сад: Филозофски факултет, (електронско издање), 2020), 298-299.

вању и пацификацији свих евентуалних устаничких покрета.¹⁷⁰ У таквој констелацији политичких односа је сваки бунтовнички покрет Срба унапријед био осуђен на пропаст. Босански ејалет дочекао је званично проглашење аутономне кнежевине Србије, у којој је фактички укинут феудализам и чак донесен додуше краткотрајан први устав, у мање-више истом стању у којем је био тридесет година раније. Љета 1835. смијењен је Давуд-паша, који није успио да у ејалету спроведе реформе које су у другим покрајинама Османског царства већ биле завршене. Мехмед Салих-паша Веџихија је 15. октобра 1835. године дошао у Сарајево и објавио промјену административне подјеле ејалета у склопу које су укинуте капетаније. Неки од дотадашњих капетана именовани су за мутеселиме (управнике мутеселимлука) и нису имали своје војске, функције им нису биле наследне и везир их је именовао, премјештао и отпуштао.¹⁷¹ Међутим, ове Портине мјере нису довеле до жељеног циља: стабилног, мирног ејалета у којем се примјењују одлуке централних власти. Простор између ријека Врбас и

¹⁷⁰ Тек 1839. године отворен је генерални конзулат у кнежевини Србији. Братислав Теиновић, „„Комплот“ великих сила и устанци 1830–их у Босанском ејалету“, *Политичка ревија бр. 02/2021 (XXX)XXI Vol. 68 (2021)*, 282–288. Више о политици канцелара Метерниха у: Васиљ Поповић, *Метернихова ђолиџика на Блиском Истоку*, (Београд: Српска краљевска академија, 1931). Третирајући ову тему Теиновић је контрадикторан, он тврди да је кнез Милош организовао буну, али не нуди никакве конкретне доказе, истовремено наводи чињенице које оспоравају његову тврдњу. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine*, 196–216.

¹⁷¹ Поједини капетани опстали су на својим новим положајима све до доласка Омер-паше Латаса. Šljivo, *BiH 1827–1849*, 244; Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 73–74.

Уне као и с оне стране Уне, увијек је био центар анти-реформског покрета. „Крајишници“ не само да нису хтјели да плаћају порезе него су тражили да им се плаћа „чување међа“.¹⁷²

Херцеговина није била ништа мирнија, локалне херцеговачке паше нису прихватале нове административне мјере, они су пљачкали граничне црногорске области. „Чести ратови и кршевито, неплодно земљиште објективно су представљали озбиљне тешкоће за економски развој друштва.“ Производња и трговина зависили су директно од политичких и ратних околности, Херцеговина је трговала с Далмацијом односно Котором и Рисном, у које су Срби доносили млијечне производе, живу стоку, суво месо и рибу, а куповали уље, смокве, свијеће, мед, свилу, фабричке производе.¹⁷³ Аустрија је тражила да се ријеше све обавезе око Клека и Суторине. Обавеза херцеговачког муселима да се заузме за изградњу пута између Клека и Суторине Аустријанцима је била од пресудног значаја. Извештаји са терена из августа и новембра 1836. године су говорили о доста осионом Али-паши Ризванбеговићу, који покушава у цијелој ситуацији између Порте и власти у Дубровнику да извуче корист за себе, а наравно оптужујући Србе из Кривошија да ометају изградњу пута. Граховски Срби на османске пријетње 1836. године да требају плаћати харач одговорили су одбијањем упућеном Али-паши Ризван-

¹⁷² Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istoriografsko-etnografski radovi*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1953), 170.

¹⁷³ Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Црној Гори 1496-1918*, (Никшић: Институт за српску културу, 2017), 159-160; Васин, *Босна и Херцеговина по њојоцима из аустријских извјештаја 1834-1836. године*, 301.

беговићу: „арача ти не дамо нити паре ни динара...“. Петар II Петровић Његош (1813–1851) му је упутио писмо „... Ја ти кажем да је Грахово мој ђед населио и оно је наше, а ...биће онога коме Бог суди“. Међутим, у нападу који су 1836. године предводили Али-паша и гатачки муселим Смаил-ага Ченгић (1780–1840) Граховљани су поражени, били су приморани да изјаве покорност и прикупе харач, организују и прихвате пандурске страже према Црној Гори. До правог смиривања није дошло и чекала се нова прилика за српски устанак у Херцеговини. Буна свештеника Јовице Илића и дешавања у Херцеговини доказ су да су Срби покушали да борбу за опстанак претворе у нешто више.¹⁷⁴

Истовремено с овим догађајима текла је даља реорганизација војске с циљем стварања армије која се може носити са европским панданима. По пруском узору 1833–1834. формирана је редифа као резервна војна снага која се мобилисала по потреби у сваком ејалету. Закон о уређењу овог реда донесен је 8. јула 1834. године. Систем редифе је постао више централизован 1836. године када је извршена реорганизација. Сваки ејалет је од тада мобилисао три батаљона, а укупни војни потенцијал био је 100.000 људи. У босанском ејалету везир је формирао два батаљона. Формиране су двије коњичке јединице, једна у Зворнику друга у Клису.¹⁷⁵

Неколико Срба из околине Бањалуке и Приједо-

¹⁷⁴ Васин, *Босна и Херцеговина по њодацима из аустријских извјештаја 1834-1836. године*, 301-302.

¹⁷⁵ Odile Moreau, Rukhsana Quamber, “The recruitment of Bosnian soldiers during the 19th century (1826-1876)“, *Islamic Studies Vol. 36 No. 2/3*, (1997), 265-266.

ра су у септембру 1838. године дошли у Београд да се жале руском конзулу на несносно стање које трпе као и да га обавијесте да су спремни на устанак али да немају средстава ни предводника. Конзул их је, по упутствима које је добио од надлежних, посавјетовао да се „не упуштају у тако опасан подухват“ и обавијестио да се требају обратити Порти јер само од ње могу очекивати заштиту као и да се не надају руском покровитељству.¹⁷⁶

Покушај реформисања Османског царства ушао је у нову фази новембра 1839. године када је проглашен Хатишериф од Гилхане. Приликом јавног читања истакнуто је да започиње „срећно доба у којем ће се изводити срећне уредбе“. Једна је предвиђала да се нико не може кажњавати без суђења и да се приватна имовина не може конфисковати. Вијест о овом реформском акту није оставила утисак, није јавно прочитан у Босни и Херцеговини, није се знала његова садржина ни да ли ће се примјењивати. У случају највећег града Сарајева локалне свађе су било много значајније теме.¹⁷⁷ Хатишерифом од Гилхане војна служба је трајала пет година и била је обавезна за све османске поданике, али су парадоксално у војску могли бити регрутовани само Османлије из Анадолије и Румелије. Становници Босне и Херцеговине били су изузети од ове обавезе али су без обзира на то мусли-

¹⁷⁶ Радош Љушић, „Руски конзул Вашћенко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX вијека“, *Историјски часопис XXIX–XXX* (1983), 330–331.

¹⁷⁷ Илбер Ортајли, *Најдужи век империје* (Београд: Српска књижевна задруга, 2004), 87–88; Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 189.

манске аге и бегови били против.¹⁷⁸ Посебно су нове пореске мјере изазвале њихово негодовање појачавајући негативан однос према кметовима. Подстицали су муслиманске масе на отпор и побуне у којима су хришћани додатно страдали.¹⁷⁹

Срби из Херцеговине упутили су почетком 1839. године у Београд изасланика са жалбама на угњетавање које трпе од Ризванбеговића. Кнез Милош, процијенивши да би његово укључивање само штетило, одбио је да се за њих заложи на Порти. Писмо из средине новембра 1839. године говори да су била убијена два истакнута Србина у Херцеговини.¹⁸⁰ Хатишериф од Гилхане, као ни реформски акти који су услиједили, није довео до побољшања живота хришћанског живља у овим покрајинама. Порта након 1840. године није укинула праксу да спахије у име државе купе порез у овим покрајинама док су у осталим крајевима царства то радили државни службеници.¹⁸¹ Срби су прижељкивали устанак и вршили одређене припреме али нису имали ни најмање шансе да своју жељу остваре, а власт их је предухитрила. У јулу 1840. године ухапшено је 300 учесника. Везир, који читаву

¹⁷⁸ Одлуком из 1843. године формирано је пет османских армија стационираних у Цариграду, Источној Тракији, Анадолији, Румелији и Багдаду. Moreau, Quamber, *The recruitment of Bosnian soldiers during*, 267.

¹⁷⁹ Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Јагранској мира 1829. до Париској конфересије 1856. године*, (Београд: Издавачко-штампарско предузеће ПТТ, 1971), 281-282.

¹⁸⁰ Љушић, *Руски конзул Ваићенко о њириликама у Босни и Херцеговини*, 329-330, 332.

¹⁸¹ Васиљ Поповић, *Ајранно њирићање у Босни и њиурски нереди за време реформној режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, (Београд: Српска академија наука, 1949), 44.

ствар очигледно није сматрао превише озбиљном, у Травнику је задржао само 30 најистакнутијих док је остале пустио кућама.¹⁸²

Избијале су и мање муслиманске побуне те су се 1840. и 1842. бунили и сиромашни муслимани око Бањалуке. Године 1843. тражили су да се укину пореска оптерећења. Од нерођене дјеце до старих људи сви су били оптерећени разним давањима. Будимски, цазински и острожачки муслимани, незадовољни повећањем пореза, глобама и понашањем Арнаута у служби Порте, дигли су се против везира, прво у марту а затим и у априлу 1843. да би у јуну побуна избила и у Приједору. Побуна је у другој половини јуна утихнула. Порта је несугласице смирила промјеном везира. Међутим, до очекиваних промјена није дошло иако је добар дио управног апарата замијењен. Немирна Крајина се поново побунила па је Порта морала да запријети војском да би умирила тамошње муслиманско становништво, али само привремено. У децембру 1844. неки чиновници су побјегли у Травник пошто су наишли на отпор приликом прикупљања пореза. „Самовољност сакупљача пореза као и разне уцјене хришћана биле су многобројне.“ Положај хришћана 1844. године био је, након краткотрајног побољшања, исти као двадесет година раније. Конзервативни муслимански свијет а нарочито његови прваци, посебно они из Босанске Крајине, схватили су реформе Османског царства као попуштање хришћанским поданицима и јасним знаком османске слабости, припадали су такозваној „атавистичкој“ аутономној традицији

¹⁸² Љушић, *Руски конзул Ваићенко о приликама у Босни и Херцеговини*, 335.

која је гајила неку врсту племенске мржње како према хришћанима тако и Османлијама. Британски путописац записао је да муслимани имају много предрасуда према хришћанима. Примијетио је да се према хришћанима односе са презиром упркос султановој наредби и да „прави вјерник“ без страха може да загорча живот „невјерницима“.¹⁸³

Средином 1845. године пронио се глас да ће у еја-лет доћи царска војска да би силом провела регрутацију. Поново су побуњени муслимани тражили да се намети у висини 3.000 кеса укину. У јулу 1845. одређени број првака позван је на Косово гдје је у том тренутку боравио велики везир. Иако је састанку присуствовао само дио позваних првака дошло је до смиривања побуне. Нови везир је маја 1846. сни-зио царине али пошто је наредио да муселими носе униформу и фес дошло је до нове побуне. У другој половини октобра „буна је захватила цијелу Крајину“ да би побуњеници били поражени код Бањалуке. Крајем марта 1847. године у Херцеговини су регрути почели да облаче униформе и без отпора су укинути спахилуци вјероватно као Ризванбеговићева тактика побољшања односа с Портом. У јулу је у Босну дошао

¹⁸³ Hajrudin Ćurić, „Izvjestaji d-r Dimitrija Atanaskovića o Bosni i Hercegovini 1844 godine“, u: *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960), 65, 67; Владимир Стојанчевић „Прилике у Босни и Херцеговини према извјештају аустријског конзула Д. Атанацковића 1844. године“, у: *Из историје Срба у Босни и Херцеговини* (Београд: Гутенбергова галаксија, 2002), 70; Radovan Subić, „Adventurers, Agents, and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844 – 1856)“, in: *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature Vol. 2*, (Budapest: Trivent Publishing, 2020), 76-78.

нови везир који је амнестирао побуњенике.¹⁸⁴

У зиму 1847. године депутација хришћана од осам кнезова и једног свештеника отишла је у Цариград да моли за смањење терета или да добије дозволу за исељење. Жалили су се и на понашање сарајевског митрополита који је учетворостручио намете. Из Цариграда су упућени у Травник, по повратку су на захтјев туженог митрополита ухапшени под оптужбом да су га лажно окривили. Везир је већину пустио и у затвору су остали један свештеник и два кнеза. По једном руском извјештају о наплати десетине написаном у Београда 1847. стоји: „Ако је жито на цијени, спахија захтијева десетину која га сљедује у натури, а ако је пак цијена жита ниска, онда је он повећава по свом нахођењу и захтијева је од сељака у новцу.“¹⁸⁵

У години прољећа народа ејалет је личио на „омеђен свијет пун забрана“ и био је подијељен на два међусобно супротстављена дијела: већинско хришћанско становништво и мањинско муслиманско, које је османска власт подстицала на самовољу, из којег се издвајао слој муслиманског племства које је некад спадало у „старе тимарске спахије“. Главни фактори у „социјалним односима“ били су: званична османска власт оличена у везиру и администрацији, споменуто

¹⁸⁴ Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 201-209; Владимир Ђоровић, „Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости (до 1875. године)“, у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење* (репринт издања из 1929.), (Бања Лука Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2017), 29.

¹⁸⁵ Поповић, *Ајрано њињање у Босни и њурски нереди за време реформној режима Абдул -Меџида (1839-1861)*, 68-70; Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1878)*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1988), 138.

муслиманско племство и професионално подијељено хришћанско становништво. Већина муслиманских сељака били су слободни сељаци, посједовали су земљу и нису угрожавали постојећи систем. Огромна већина хришћанских сељака били су зависни кметови оптерећени разним давањима и обавезама. Ејалет је био „снажно упориште феудалног система“ који је надograђиван умјесто да буде укинут. Стара обавеза сељака да без надокнаде обрађују земљу беговима само је формално укидана. Беглучење је било срж обавеза сељака према спахијама и један од најважнијих узрока њиховог незадовољства. Захтијевали су да беглуче два дана ако дају деветину доходака, а један дан ако дају петину те да не да морају „беглучити сваки дан“. Хришћанске градске породице биле су 10 и 20 пута више порески оптерећене него муслиманске градске породице али су ипак живјеле боље од својих сународника на селу. Сељаци су били под ударом захтјева и спахија и читлук-сахибија који су се представљали као власници земље на којој су сељаци живјели и радили док су муслиманске сељаке који су имале статус кмета само спахије опорезивале.¹⁸⁶

Порта је 1848. године издала нови ферман који је дефинисао кметовске обавезе на 1 до 2 дана недјељно и деветину или петину од земљишне ренте. Ова обавеза је била дефинисана и 1845. године као и султановим ферманом од 2. марта 1843. године. Међутим, ниједна од ових наредби никада није заживјела у Босни и Херцеговини. Аге и бегови су говорили да је земља на сабљу добивена и да „неће дати Власима да је узму

¹⁸⁶ Dušan Berić, „Prilog istoriji socijalnih kretanja u Bosni 1848. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-4 (1978), 247-251.

помоћу фермана¹⁸⁷. Султанова наредба је одређивала да „сви муслимани морају плаћати порез као и хришћани“. У прољеће 1848. године нова уредба је јавно читана у неколико градова, члановима цариградске делегације забрањено је да присуствују проглашењу уредбе јер су перципирани као одговорни за њено доношење. Човјек који је у Бањалуци окупљенима прочитао српски превод морао је због личне безбједности да на неко вријеме пређе у Аустрију. Један старац из Дубице је претучен јер је присуствовао читању уредбе у Приједору. Уредба је прогласила увођење трећине и поновила забрану увођења непредвиђених намета, кулучење (беглучење) господарима земље је забрањено, а давање нормирано. Међутим, кметови су од овог имали само теоретску корист јер није било механизма који би нагјерао господаре да уопште извршавају одлуке или ако их извршавају да то чине праведно. Судски поступак је могао довести само до тога да их такозвани господар отјера са посједа.¹⁸⁸ Аустријски извјештаји крајем марта 1848. године говоре да „у Босни влада опасно врење међу хришћанским становништвом“. Османске власти су у априлу 1848. појачале репресалије над српским становништвом из страха да ће се повезати са кнежевином Србијом и сународницима у Монархији. Међутим, овакве акције нису одобровољиле „домаће спахије“. Крајем љета 1848. истицано је да је „турска вјера дочекала да јој каури суде“ уз очекивања да ће се кроз уступке хришћани-

¹⁸⁷ Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 218-219.

¹⁸⁸ Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 139; Поповић, *Айрано њишање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул -Меџида (1839–1861)*, 71-76.

ма у ејалету поновити слијед догађаја који је Србију довео до аутономног положаја („поновљени примјер Шумадије“). У јесен те године тензије су се смањиле, а „народ је клонуо духом јер је љето прошло без рата“.¹⁸⁹

У јесен се побунила Крајина али је 9. новембра у Травнику симболично угушена ова муслиманска побуна. Постојало је неколико повода за побуњенички чин. Питање правног статуса хришћана и регрутација су били константно камен спотицања али је и реформа пореског система била посебно спорна. Везир Тахир-паша је наредио заплијену оружја и разрезао велики намет којим је требао да финансира градњу касарне у Травнику. Пошто су се многи феудалци противили овој одлуци он је ухапсио око 300 противника од којих је неке прогнао у Цариград. Православни хришћани су трпјели угњетавања, како домаћих муслимана тако и корупцији склоних владиних чиновника. Све до 1850. године називани су власи и раја, а не Срби и хришћани. Маја 1850. године упутили су молбу султану од 28 ставки, у којима је шест тачака говорило о правном и општем положају хришћана, тринаест о економском, а девет о друштвеном положају хришћана. Тахир-паша је спровео попис да би све миријске посједе подвео под систем десетине, а затим да десетину пренесе у државну надлежност и утврди њен износ, као и да се одреди надокнада ранији, уживаоцима десетине – тимарницима. С коначним циљем да се омогући увид у све приходе који ће чинити државни буџет. Међутим, директно државно убирање десетине у Босни и Херцеговини није се могло примијенити све

¹⁸⁹ Berić, *Prilog istoriji socijalnih kretanja u Bosni 1848. godine*, 256-257, 264-265.

док се није укинуо тимарски систем.¹⁹⁰

У деценији прије укидања тимарског система ејалетско становништво се дијелило у три групе, на оне који имају богатство и власт као бивши капетани, ајани, паше и заими; оне који имају само богатство односно богате трговце и занатлије; и оне који немају ни богатство ни власт – сеоско становништво и градска сиротиња. Чињеница да су прву групу чинили само муслимани као и велику већину друге док су у трећој већина били хришћани појачало је ову социјалну подјелу религиозном нотом.¹⁹¹ Суштински гледано, тимарски систем је формално постојао али је био чист привид пошто је чифтлучки систем 30-их година XIX вијека већ био установљен.¹⁹² Читлучење/чифтулучење сељачких имања одвијало се на више начина, спахија је понекад силом преносио тапију на себе или је „куповао имање“, некад је узимао земљиште које је било испражњено због болести, ратова и исељавања па су под новим условима насељавали нове кметове. Муслимански сељаци остали су власници своје земље осим ако су се населили на беговску земљу. Османска држава није заустављала нити одобравала читлучење

¹⁹⁰ Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке дуне*, 67; Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 257-259; Ahmed S. Aličić, „Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka“, *Prilozi* 17 (1980), 133-134.

¹⁹¹ Ahmed A. Aličić, „Prilog proučavanju sela i grada u Bosni XIX vijeku“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2 (1974), 84-85; Berić, *Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848. godine*, 157-158.

¹⁹² Обавезе према чифлук-сахибији нису у ејалету биле уједначене него су се кретале од једне половине до једне деветине. Berić, *Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848. godine*, 156-157.

већ га је толерисала и реаговала је тек кад је аграрно питање прерасло у национално. Законске мјере које је доносила биле су на различите начине заобилажене. Аге и бегови тежили су да што више кметовске земље побеглуче јер су тако добијали „бесплатну радну снагу“.¹⁹³ Тахир-паша је укинуо беглучење и почео да уводи ред у давање обавеза, кмет је требао да даје половину сијена, трећину жита, четвртину воћа и поврћа. Умјесто беглучења била је наметнута трећина у Крајини и Посавини, која је у сарајевском округу била половина, а у новопазарском округу петина.¹⁹⁴ Неке спахијске породице успјеле су да временом у своје власништво претворе велики проценат обрадивог земљишта у ејалету. Оне муслиманске породице које су у том процесу потиснуте покушале су опстати у граду као занатлије и трговци, уз грчевито држање за своје мале посједе са којих су убирали приходе или су чак „потонуле у ред сељака“. Аге и бегови су постепено постајали „све моћнији“, водили су главну ријеч у војсци и административним службама у ејалету.¹⁹⁵ Након скоро двије деценије покушаја да се мирним путем спроведу реформе, локална муслиманска елита навикне на поштовање закона, а односи феудалаца и кметова правно регулишу, Порта је одлучила да на-

¹⁹³ Васа Чубриловић, „Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини“, у: *Одабрани историјски радови*, (Београд: Народна књига, 1983), 230-233.

¹⁹⁴ Berić, *Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848. godine*, 165; Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке дуне*, 113.

¹⁹⁵ Дешавало се и обрнуто, да они који имају политичко-војну моћ себи и својој породици присвоје и посједе. Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost kasnoosmanskom društvu*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014), 14-15, 61-62.

ведене циљеве постигне војним путем. Управо то је био задатак посљедњег великог османског војсковође Омер-паше Латаса (1806–1871).

Априла 1850. године Латас је добио налог да се упути у Босну и Херцеговину. Након аудијенције код султана 10. маја напустио је Цариград и у пратњи 35 официра кренуо је у Битољ. Због вијести о побуни на простору данашње Бугарске привремено је одгодио поход и упутио се у Видин у чијој је околини спалио око 200 села и смирио побуну. Због тога је у Сарајево ушао тек 4. августа, а на читање фермана 16. августа 1850. године позвао је све угледне људе. Због отпора регрутацији прво се упутио у Крајину која се привремено умирила. Под вођством Мехмед-паше Тузлића 18. октобра 1850. „пукла је пушка“ у Посавини. Убрзо је дошло и до побуне у Херцеговини. План је био да се истовременом побуном док је Латас у Крајини његова мисија онемогући и да се он истјера. Умиливши Сарајево узимањем талаца, Латас је брзо реаговао упутивши из Травника јединице које су заузеле мост у Коњицу онемогућујући на тај начин спајање побуњеничких трупа из Херцеговине са побуњеницима из Посавине. До тада побуна се већ била проширила из Тузле на Добој, Брчко, Бијељину, Градачац, Зворник. Побуњеници су потиснути код Врандука 28. октобра 1850. Сљедећег дана, на два сата од Жепча претрпјели су нови пораз. У бици код Камене главе погинуло је 150 побуњеника док је Латас изгубио 8 људи те је у знак одмазде дозволио двосатну пљачку Жепча. У Добој је ушао 8. новембра, а у Дервенту 16. новембра, док су се побуњеничке јединице ушанчиле код Модриче и у Вучјаку, али су код села Велике и Кулине поражени. У селу Подновљу 18. новембра почела је

борба која је следећег дана завршена поразом побуњеника који су имали преко 100 мртвих. Латас је 26. новембра 1850. ушао у Модричу. Побуњеници су се растурили и најистакнутије вође спас су пронашле у Аустрији или кнежевини Србији. Из Модриче улиједио је напад према Градаццу, а Латас је 4. децембра ушао у Грачаницу. Дио Латасових трупа је из Сарајева кренуо према Какњу спаливши успут побуњена села, поразивши побуњенике између Власенице и Какња који је том приликом спаљен. У Тузли је заплијењена имовина Мехмед паше Тузлића док су се сви преостали истакнути побуњеници окупили у Зворнику. Тридесет вођа је на ланцу упућено у Цариграду, а остале је Латас повео са собом и 17. децембра помпезно је ушао у Сарајево. Нови сукоб био је 7. јануара 1851. године, али је до озбиљних покрета дошло тек следећег мјесеца. Првих дана фебруара 1851. у неколико мањих битака побуњеници су поражени те је 10. фебруара 1851. заузет Мостар. Латас је 15. фебруара 1851. кренуо у Херцеговину, већ следећег дана због учешћа у побуну ухапшен је Али-паша Ризванбеговић и неколико чланова његове породице. Мостар је кажњен глобом од 300 кеса златника, од којих су 250 морали да плате муслимани, а 50 хришћани. Крајина је првих дана јануара 1851. године поново устала против реформи са центрима побуне у Приједору и Бихаћу. Побуњеници су 26. фебруара заузели Бањалуку из које је након кратког отпора побјегао Али-паша Џинић. До окршаја је дошло код Јајца 6. марта 1851. и побуњеници су заустављени иако их је било скоро 15.000. У периоду од 15. до 17. марта дошло је до низа нових сукоба, а у ноћи 18/19. март 1851. пропао је покрет побуњеника. Наиме, Латас се на велико изненађење

побуњеника пробио кроз велике сњежне сметове и дошао у Јајце. Код Ђул Хисара (Језера) потучени су побуњеници који се повлаче из Јајца, а Латасове трупе затим пљачкају и пале Варцар Вакуф. Латас 27. марта креће на Бањалуку, а 30. марта 1851. убијен је Али-паша Ризванбеговић. Латас је потом из три правца почео коначно гушење побуне. Из Бањалуке 6. априла 1851. кренуо је на Ивањску да би се следећег дана код Козарца суочио са побуњеницима који су имали 100 мртвих и 60 рањених док је Латас имао 3 мртва и 7 рањених. Козарац је разорен и спаљен, а 18. априла 1851. Латас је из Приједора кренуо према Сани, сукобио се са побуњеницима код Крупе и након вишедневних борби их поразио. Бихаћ се без борбе предао 27. априла 1851. године и тиме је оружани покрет босанских бегова заувјек сломљен.¹⁹⁶

Латас је угаasio „Ризванбеговићеву државу“ и објединио Босну и Херцеговину у један ејалет док је сједиште из Травника пребацио у Сарајево. Око 500 бегова доведено је у Травник али није било суровости. Латас се сада посветио организовању османске управе у Босни и Херцеговини, 1851. године коначно је укинут тимарски систем. Извршен је први попис становништва о којем смо већ говорили. Чиновнички апарат чиниле су углавном Османлије, иако је званично постојала спремност за увођење мјешовитих народних савјета на локалном нивоу. У другој половини 1851. године Латас се окренуо против хришћанског становништва

¹⁹⁶ *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850–1852)*, Исправе из Бечког државног архива сабрао Фердо Шишић, (Суботица: Српска краљевска академија, 1938), 95–308; Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 58–124.

које је до тада прилично благо третирано и очекивало је од реформи видно побољшање свог положаја. У прво вријеме тражио је од хришћана да га обавјештавају о злоупотребама локалних власти, затим је наредио разоружање хришћанског становништва, а аграрни односи остали су непромијењени. Фрањевац Иван Фрањо Јукић (1818–1857) његов некадашњи близак сарадник, ухапшен је у јануару 1852. године и послат у Цариград, одакле је посредовањем аустријског конзула пуштен и послан у Монархију. Велики број хришћана се у вријеме Латасовог боравка у Босни и Херцеговини склонио у Србију и Аустрију пред терором његових команданата и чиновника. Крајем априла 1852. године Латас је напустио Сарајево и Босну и Херцеговину. Чињеница да је за његовог боравка ухапшено око 1.500 најугледнијих ага и бегова, а 400 послато у Цариград допринијела је да међу муслиманима буде запамћен као „ђаур-паша”.¹⁹⁷

Године Латасовог боравка у Босни и Херцеговини и спроведена реформа нису поправиле положај хришћанског становништва. У Бањалуци је јавно батинан трговац који није желио да једном аги да робу на вересију. У Јајцу и Варцар Вакуфу је од трговца и свештеника одузиман новац који им је исплаћен као надокнада за штету коју су претрпјели у вријеме побуне.¹⁹⁸ Јукић је записао да хришћанима слом беговата није донио ништа и да су Латасове приче биле само

¹⁹⁷ *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Лаџаса (1850–1852)*, 310–329, 357–380; Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini*, 125–148.

¹⁹⁸ *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Лаџаса (1850–1852)*, 549–550; Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 280.

„празна обећања“. Муслимани су 1852. године и даље мислили да је „Бог створио Турчина да влада, а рају да је подложна“.¹⁹⁹ Градња хришћанских богомоља и даље је била забрањена не вољом Османског царства него вољом домаћег муслиманског живља предвођеног припадницима беговата. Постоји и супротно запажање да је управа Омер-паше била права благодет јер су „турске силеције које ниси смјеле да робе и пљачкају Србе почели да се окрећу раду и мирном живљењу“. У периоду 1850–1858. у неким крајевима централне Босне чак је забиљежено да никад „од Косовског доја“ Србима није било боље.²⁰⁰

Међутим, шире гледано Латасове године тешко су пале хришћанском становништву. Оно је морало да о свом трошку снабдијева Латасове трупе пошто Порта није редовно финансирала његов поход. По једном извјештају средином јануара 1852. године Латас је „био срдит као звијер зато што му се не шаље новац“, а војску треба издржавати. Насилно узимање хране и новца учинила је положај раје још тежим. Након гушења муслиманске побуне услиједило је преузимање наплаћивања повећаних пореских обавеза које су до тада биле даване у закуп домаћим људима. Муслимани су због тога, како је то у својим извјештајима примјетио аустријски конзул, своју мржњу према раји још јаче испољавали. Мржња је поред вјерске и класне нетрпељивости добила нову димензију јер су сматрали кривцима за „пад и пропаст“ коју су доживјели. Ривалски однос Омер-паше Латаса и везира, који је

¹⁹⁹ Jukić, *Putopisi i istoriografsko-etnografski radovi*, 125, 169.

²⁰⁰ *Memoari Živka Crnogorčevića (iz Tuzle)*, priredio za štampu Milenko S. Filipović, Dionizije Marinković: *Moji doživljaji*, priredio za štampu Vojislav Bogićević, 127, 145–146.

практично тада био цивилни управник, само је додатно компликовао прилике. Фанатизована улема је утицала да хришћани на суду редовно страдају, тако да су хришћани иако званично формално-правно изједначени са муслиманима нису доживјели побољшање друштвеног положаја. У Сарајеву је 15. августа 1851. године на великом скупу, којем су присуствовали хришћански представници, прокламован Танзимат. Ријеч је било о формалном испуњењу султанове воље, а значај ове манифестације је био у томе да се симболично покаже како су дотадашњи моћници поражени. Међутим, Танзимат је ејалетске хришћане оставио без заштите од бијеса и хира огорчених муслимана. Закупници су се и 1851. у зависности од кретања цијена житарица одлучивали да ли ће наплаћивати десетину у новцу или у натури. Хришћанске молбе и жалбе су и даље одбијане док су њихове депутације затваране као бунтовничке. У јулу 1852. године Порта је у одговор на жалбе аустријске дипломатије установила да је узрок селидбе хришћана на територију Монархије „неувиђавност и злоупотреба домаћих муслимана“. Чим се трећина наметнула хришћанима власт је ову обавезу почела давати под закуп, а њено прикупљање било је извор корупције државних чиновника и богаћења купаца док су кметови били жртве разних злоупотреба, насиља и понижења. Закон је једино поштован када су намети прикупљани од муслимана кметова. У вријеме Кримског рата тежак положај ејалетских хришћана се додатно погоршао и умножили су се бјегунци у Хабзбуршку монархију.²⁰¹

²⁰¹ *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-џаше Лаїласа (1850–1852)*, 361, 369, 408-409, 547; Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 282-284; Ibrahim Tepić, „Osmanska

Кримски рат је завршен споразумом склопљеним у Паризу, на конгресу који је трајао од 25. фебруара до 16. априла 1856. године на којем су учествовали представници шест европских сила и Османског царства. У царству, којем је овим чином признат статус велике силе, покренут је нови широки реформски подухват, на основу Царског писма-Хатихумајуна од 18. фебруара 1856. године. Порта је тиме „платила“ помоћ европских сила, а на њега се одлучила више „из тактичких разлога него из чврсте ријешености“ да из темеља мијења друштвену и политичку ситуацију у својој држави. Требало је избјећи могућност да Париски конгрес и мировни уговор не обавезу Порту на спровођење реформи и то под међународном контролом. Суштина је била покушај рјешавања питања земљишних односа у појединим дијеловима Царства, кроз гаранције приватног власништва. На необавијештену европску јавност, Хатихумајун је оставио повољан утисак.²⁰²

Институције које су требале да спроводе закон саме су биле извор незакоња. Меџлис је био врховно правосудно вијеће, административно вијеће, а истовремено и суд, у којем су се парница судиле „по Танзимату“. Чланови овог вијећа требали су да уважавају прокламовану равноправност у османској држави али

vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka (Prema podacima iz sovjetskih arhiva)“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXVII* (1986), 91; Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 138; Гиљдферинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјавној Србији*, 304–306.

²⁰² Ортајли, *Најдужи век империје*, 100–101; *Знамениити документи за историју српског народа 1538–1918*, 249–253; Радован Субић, *Сјилман и балкански устаници (1866–1878)*, (Београд: Phoenix Press 2016), 15–16.

су у ејалету они били „по правилу најокорелији фанатици и подмитљивци“ међу домаћим муслиманима, који су због познавања језика имали „све у својим рукама“. Случајеви у којима су однос земљопосједник-кмет били у одређеној равнотежи више су били изузетак и посљедица локалних обичаја него поштовања законског оквира. Тако су у Подрињу, Посавини и Крајини сељаци сносили све трошкове од обраде, крчења земљишта и градње објеката, док је у Босни (централној) постојала подјела трошкова јер су кметови добијали сјеме и стоку за радове.²⁰³

²⁰³ Гилдферинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Срдији*, 289-290, 302-303.

ДЕЦЕНИЈА СРПСКИХ ПОБУНА (1852–1862)

СТВАРНО ПОСТИГНУЋЕ ЛАТАСОВОГ похода у Босни и Херцеговини била је трајна пацификација муслиманске елите која се никада више није оружаном супротставила наредбама централне власти. Пет година након његовог похода положај сељака у Босни и Херцеговини био је гори него прије. Обавезе давања трећине и осталих намета довели су сељаштво у стање потпуног очаја.²⁰⁴ Наступило је доба у којем су српски сељаци почели да се оружјем боре за свој статус. Аге су педесетих година биле „ноћна мора хришћанске раје“, могли су да кмета отјерају са имања или да их пребаце на друго мјесто, а обавезе кметова су самовољно одређивали. Све мане османског система у ејалету (лоше законодавство, дискриминаторски порески систем, неспособност чиновништва и ендемска корупција) падале су на српског кмета, који није познавао османски језик на ком су се доносиле све важније одлуке и закони па и није могао ни да се упусти у компликоване правне процедуре. Све то доводило је и до побуна. Прво је до ескалације незадовољства дошло у Херцеговини, гдје је по неким наводима девет десетина обрадивог земљишта било у муслиманским рукама. Од тридесетих година XIX вијека почеле су власти од пограничних племена у

²⁰⁴ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, (Москва : Наука, 1985), 65.

данашњој источној Херцеговини тражити да редовно плаћају пореске намете, иако су они вијековима плаћали само царски харач. Од педесетих година морали су плаћати сваколике намете. Тако је у Херцеговини 1852. године почео устанак српских сељака који је с прекидима, и у неколико фаза, трајао до 1862. Језгра устанка налазила се на стратешки важном подручју, Зупцима између кнежевине Црне Горе, Херцеговине, Конавала и Боке Которске. Пошто је Лука Вукаловић (1823–1873)²⁰⁵ током доброг дијела трајања устанка био најистакнутији вођа, овај устанички покрет нераскидиво је повезан с његовим именом.²⁰⁶

Херцеговачки главари састали су се априла 1852. године и уз подршку црногорског кнеза кренули у борбу. Услиједиле су борбе које су потрајале до краја године, а нарочито су постале интензивне од јесени. Након низа бојева у јануару 1853. године Омер-паша Латас је потукао црногорску војску и с Мартинића упутио проглас Црногорцима да се „покорe свом правом господару“. Услиједила је аустријска дипломатска интервенција па су борбе окончане. Због оваквог пораза дошло је до смиривања али не и потпуног гашења устаничког покрета. Почело је „немирно мировање“. Децембра 1854. године Срби из Мостара упутили су апел за помоћ руском цару пошто је „турска окрут-

²⁰⁵ Српска историографија још није понудила биографију овог знаменитог „херцеговачког Гарибалдија“. Рајко Вукашиновић љекар по занимању, Херцеговац по поријеклу, а аматер у историографији, написао је о њему обимну књигу. Рајко Пантов Вукашиновић, *Лука Лаков Вукаловић животи – судбина – вријеме*, (Београд: ауторово издање, 2013).

²⁰⁶ Екмечић, *Сјаварање Југославије 1790–1918 I*, 623; Вукашиновић, *Лука Лаков Вукаловић животи – судбина – вријеме*, 75-77.

ност“ досегла крајње границе, те јесени је јавно убијено 30 људи. Пошто се Цетиње из претходног пораза извукло без посљедица наставило је да се сукобљава с околним пашама. Ситне чарке и мањи бојеви су се редовно дешавали све до јесени 1857. године када се устанак поново распламсао. У новембру 1857. у Мостару је засједала османско-црногорска комисија која је требала да ријеши спорна питања али су црногорски захтјеви наишли на одбијање па се састанак завршио без успјеха. Насилна наплата пореза приликом које су убијена два Србина само је појачала тензије и након састанка херцеговачких главара децембра 1857. уследила је већа устаничка акција. Лука Вукаловић је са 4.000 људи 22. децембра на Поповом пољу потукао муслиманске трупе из Стоца и Љубиње које су кренуле у помоћ Требињу. Затим су устаници извојевали побједу и на План Долу као и у неколико других мањих сукоба с трупама домаћих муслимана и локалних османских власти. Јануара 1858. године херцеговачки устаници контролисали су „сав побуњени гранични појас“, али се устанак даље није ширио. Преговори нису уродили плодом па је османска влада упутила нове трупе, које су требале да слома устанак и казне Цетиње због помоћи устаницима. Крајем јануара 1858. године регуларне османске трупе кренуле су из правца Требиња и Гацка али су их устаници уз црногорску помоћ потукли код Драче на Зупцима и натјерали да се повуку ка Требињу. Из Цариграда је упућена додатна војна сила од 3.500 људи која се искрцала на Клеку 11. марта 1858. У априлу је херцеговачким устаницима упућена прокламација да положи оружје уз обећање опште амнестије. Османска влада је 3. маја 1858. године донијела нови закон о земљишним односима

(„Рамазански закон“), регулисање земљишних односа ослањало се на Хатихумајун и ставило је ван снаге све раније прописе о земљишном посједу. Међутим, овај акт није испунио очекивање српских сељака који су земљу коју обрађују сматрали само својом и одбацивали право ага на било шта.²⁰⁷

Након одбијања понуде Порта је имала оправдање пред европским јавним мњењем да силом угуши устанак. Наредила је поход који је био усмјерен на Грахово, тамо се упутила османска војска од преко 6.500 људи. На Граховско поље дошла је 26. априла, два дана касније почела је борбу с нешто слабијом црногорском војском у чијем саставу су се борили и херцеговачки устаници. Жестока битка је потрајала до 1. маја 1858. године и завршена је османским сломом. Нападаци су изгубили око 4.000 људи, 8 топова и око 6.000 пушака. Вукаловић је затим попалио Ластву и опколио Требиње док су црногорске чете опсјеле Клобук. Интервенција великих сила зауставила је даље борбе а између устаника и власти је склопљено „извјесно примирје“. Комисија која је била посредник између царства и кнежевине споро је обављала свој задатак. У међувремену, тачније у мају 1859. године, османске трупе су сломили опсаду Клобука и водили мање ору-

²⁰⁷ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 20; Владимир Ћоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устаници од 1852–1862 године*, (Београд: Српска краљевска академија наука и уметности, 1923), 10-26, 36-58; Слипичевић, *Оружани отпор поглачених маса*, 48-52; Галиб Шљиво, *Клек и Сушорина у међународним односима 1815-1878*, (Београд: Филозофски факултет, 1977), 165; Душан Берић, *Устаник у Херцеговини 1852–1862*, (Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994), 191-427, 475-476.

жане сукобе с устаницима у Бањанима. У септембру исте године аустријским агентима је било јасно да је „све то мирење само форма“, а да мање више скривена непријатељства и даље трају.²⁰⁸ Годину дана прије овог извјештаја побунило се становништво у Босанској Крајини и Посавини. Ови устанички покрети били су „по својој оријентисаности изразито аграрно кретање“, та карактеристика била је истовремено „извор виталности и основна слабост“. Наиме, побуњени сељаци нису имали „искусне вође“ ни „стратешки циљ ослобођења“.²⁰⁹ Жељели су прије свега да притисак намета који су константно увећавани спласне.

У вријеме Кримског рата ејалет је морао да без надокнаде сакупља храну за османске ратне потребе. С обзиром да су ову обавезу испуњавали кметови то је само појачало њихово даље сиромашење. Од априла 1854. године хришћани су незадовољство показали масовним бјежањем преко Саве. Османске власти су заваравале и застрашивале становништво причама о наводним побједама над руском војском. Страховали су од побуне и у циљу предупређења тог чина вршене су војне припреме. Веће количине оружја и муниције почетком априла 1854. године допремљене су у Зворник, Градишку и Бихаћ, а додатне османске војне посаде упућена су у Јању, Бијељину и Зворник.²¹⁰

²⁰⁸ Слипичевић, *Оружани отпор њошљачених маса*, 53-54; Берић, *Устјанак у Херцеговини 1852-1862*, 485-496.

²⁰⁹ Берић, *Устјанак у Херцеговини 1852-1862*, 552.

²¹⁰ Galib Šljivo, „Emigriranje iz Sjeverne Bosne u prekosavske krajeve u toku Krimskog rata“, *Migracije i Bosna i Hercegovina* (materijali s naučnog skupa *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, održanog у Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine), Institut za istoriju за Sarajevu. Institut за

Хришћанске жалбе су биле све чешће, а у злоупотребама су учествовали и османски функционери, тако је тузлански кадија узео у закуп десетину и вршио разне махинације. У градачком крају сребренички ефендија је земљиште отето од сељака, који су га од неупотребљивог мочварног терена претворили у плодну обрадиву површину, продао аги из Модриче. Трговци су били изложени двоструким наметима, а у случају одбијања да их плате били су затварани и уцјењивани. Пошто су чиновници често били ортаци закупаца десетине никакве жалбе хришћана османском управном апарату нису усвајане. Бјекство хришћана (Срба - Р. С.) у Монархију је учестало током 1855. године, поновило се током 1858. године, а трећи у талас исељавања био је у првој половини 1860. године.²¹¹

Пореске обавезе су расле из године у годину и то на начин да су нижи слојеви били још оптерећенији. За 10 година сиромашно домаћинство било је пет пута више оптерећено него раније, а средње три пута више. Истовремено с овим текао је процес покушаја српских сељака да натјера османске власти на праведније уређивање односа између непосредних обрађивача земље, с једне стране, и власника земље, закупника и државе, с друге стране. Хришћани у сјевероисточној Босни су се жалили султану на постојеће аграрне односе у ејалету, на праксу закупљења државних прихода и убирање трећине, а октобра 1856. године сличну жалбу упутили су руском конзулу у Београду. Слично незадовољство постојало је и у другим дијеловима

proučavanje nacionalnih odnosa u Sarajevu, Sarajevo 1990, 134-137.

²¹¹ Šljivo, *Emigriranje iz Sjeverne Bosne u prekosavske krajeve*, 140-143; Galib Šljivo, „Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860. godine“, *Istorijski zbornik 10* (1989), 22.

ејалета. У августу 1856. године секретар руског конзулата процијенио је да у сјеверозападној Босни може доћи до „отвореног сукоба“ кметова сељака и османске власти. Француски извјештај из маја 1857. године указује на злоупотребе и пљачке због којих су кметови на подручју Дервенте, Бијељине и Вишеграда и у цијелом Зворничком санџаку отворено негодовали. Жалбе сељака оцијењене су као „основане и озбиљне“, наглашене су злоупотребе и насиља закупаца, а зато су били одговорни ејалетски службеници који су давали, или чак сами узимали, закуп десетине, трећине и других пореза. Сељаци из прњаворског краја су у мају 1857. године дошли у Бањалуку да се жале на спахије које их тјерају да раде по 60 дана годишње и поред тога још траже трећину. Њихове раније жалбе власти у Прњавору су одбацили, а покушај да се иселе у Аустрију је заустављен. Сљедећег мјесеца кметови из 13 округа позвани су у Сарајево, да тамо изнесу своје жалбе. Том приликом прочитаним је пропис о сакупљању десетине, сачињен од 21 параграфа, док су жалбе кметова на трећину одбачене уз обећање да ће ово питање бити прослијеђено у Цариград. Маја 1857. године жалба сељака је предана султану, у јуну је у Тузли група незадовољника поставила питање зашто сељаци живе горе од сељака у сусједној кнежевини Србији и тражила да се у ејалету уведе тамошњи (српски-Р.С.) порески систем. У противном пријетили су исељавањем у „њемачку земљу“. Османске власти одговорили су хапшењем 12 кнезова па је маса од 300 људи отишла кајмакаму да траже пуштање ухапшених. У цијелом тузланском крају сељаци су тражили враћање обавеза које су постојале прије 1848. године, по којим је кмет требао аги давати деветину жетве,

као и умањење осталих обавеза држави које су уведене у каснијим годинама. У Градаццу су муслимански земљопосједници организовали наоружану групу од око 150 људи који су ишли из једног у друго српско село, тукли, везали и у тамнице одводили оне сељаке за које се мислило да су иницијатори жалби на тешко стање сељака које су привукле пажњу Порте. Везир је вјеровало да из овог захтјева стоји аустријска рука па је опрезно наступио. Прво је протјерао неке поданике Монархије да би затим кренуо у обилазак сјеверне границе све до Бихаћа, док је око 90 „главних зачетника нереда“ ухапсио.²¹²

У јесен 1857. године Босанска Крајина постала је простор жестоког притиска на ниже слојеве становништва пошто су из затвора били пуштани само они који су могли да плате откуп. У новембру 1857. године око 2.000 хришћана окупило се у Кнежпољу. На то су локални муслимански прваци одговорили планирањем кажњеничких експедиција.²¹³ Пошто је дошло до смиривања напетости оне нису спроведене. Децембра 1857. године није постојала „ни најмања површина“ у ејалету којом није владало незадовољство, изазвано неспособношћу управе и корумпираношћу османских службеника који су подржавали разне злоупотребе земљопосједника који су терет давања пребацивали на кметове. Земљопосједници су се жалили везиру јер

²¹² Гилдферинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, 296; Galib Šljivo, „О Bosanskoj krajini u 1858. godini“, *Istorijski zbornik* 8 (1987), 43-44.

²¹³ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878)*, 275-276; Ибрахим Тепић, „Покрети сељака у Босанској крајини и Посавини крајем шесте и почетком седме деценије XIX вијека у свијетлу руске грађе“, *Историјски зборник* 7 (1986), 64-67.

су и поред свих предности и привилегија и даље били незадовољни, најчешће јер им кметови нису плаћали трећину у очекиваном обиму. Кметови су пак грцали у обавезама и теретима и узалуд су тражили реакцију власти. Порта није могла рачунати на подршку ниједне од ових група, а њихови неријешени односи доводили су до немира 1857. и 1858.²¹⁴ Порта је упутила специјалног изасланика који је стигао у Сарајево 14. јануара 1858. Обилазак ејалета и рјешавање неких појединачних случајева није довео до стабилизације прилика. Пореске обавезе нису биле регулисане на сељацима прихватљив начин и остало је забиљежено да су умјесто умањења старих измишљани нови намети као и начини да се сељаци додатно оптерете.²¹⁵

У Бечу се 26. јануара 1858. године нашло девет изасланика посавских сељака и османском представнику предали меморандум упућен Порти. Документ је садржао четири захтјева: да се укине трећина, да се десетина „не продаје у аренду“, да се војска служи а не плаћа и да се царски фермани „дају у руке“, а не да га „Турци не преокрећу“. Депутација из Посавине је 8. фебруара 1858. године из Беча упутила апел руском цару да се преко свог посланика у Цариграду за њих заложи код Порте. Током марта и априла османске власти су излазиле у сусрет беговима и насилно убирале давања. Два хришћана су убијена, а група од 600 хришћана је покушала да пребјегне у Монархији али је заустављена на Сави. Они који нису успјели да побјегну одведени су у градачачки затвор. У мају 1858. се

²¹⁴ Šljivo, *O Bosanskoj krajini u 1858. godini*, 38-39.

²¹⁵ Jako Baltić, *Godišnjak događaja crkvenih, svjetskih i promina vremenâ u Bosni*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 199-201; Šljivo, *O Bosanskoj krajini u 1858. godini*, 45-46.

бечка депутација вратила кући. По преласку границе одведени су у Тузлу гдје су им одузети документи које су требали да предају у Сарајеву.²¹⁶

Закон о земљи познат као Рамазански закон од 3. маја 1858. године резултат је напора Порте да унаприједи пољопривреду. Претходних деценија донесено је неколико закона који су разматрали питање насљеђивања мирије, не и питање државног власништва над основним земљишним фондом. Присталице танзимата настојале су да направе заокрет у правцу западних законодавстава док су се владајући слојеви и улема тешко мирили с тим да губе колективно власништво над земљом, које је значило и политичку власт. Закон се састојао из три дијела и имао је 132 параграфа. Ступио је на снагу 6. јуна 1858. године и санкционисао је пет категорија земље: мулк, мирија, вакуф, метруке и меват. Већина одредаба односи се на миријске земље док су мулковне земље и њени обрађивачи остављене на милост њихових власника. Десетина је остала као порез и прва се издвајала из бруто производа сељака, али је њено убирање постала ствар државе.²¹⁷

Бискуп босански и викар апостолски Маријан Шуњић (1798–1860) је 1858. године упутио *Промеморију* конзулима, чији је текст прослијеђен у Беч, о тешком положају хришћана 1857/58. године. У њој је наведено да је у претходном периоду дошло до одре-

²¹⁶ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 135; Тепић, *Покрејши сељака у Босанској крајини и Посавини*, 70-72, 79-80.

²¹⁷ Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 137-138; *Zemljovlasnici Bosne Knj. 1 prema zvaničnim dokumentima države: Banovina /Kraljevina Bosna (...-1463), Osmansko Carstvo-Vilajet Bosna (1463-1878), Austro -Ugarska-Bosna i Hercegovina (1878-1918)*, priredio Mustafa Begić, (Sarajevo: autor, 1997), 36-62.

ђених позитивних промјена у ејалету, али да ниједно суштинско питање није ријешено. Наглашено је да су у посљедњих пет година пореске обавезе веће него у претходних педесет година; да обавезе нису уважавале социјални статус и да су сиромашни под притиском државе, као и да је насиље веће него што и најстарији становници ејалета памте. Средином јуна 1858. године депутација дервентске раје на путу за Сарајево је ухваћена код Зенице, злостављана, а затим враћена у Дервенту у затвор.²¹⁸ Аустријски конзул је средином јула 1858. предложио да аустријске трупе окупирају бихаћки и бањалучки санџак (дистрикте како пише у допису од 16. јула) док се не нормализује стање и успостави пун ауторитет власти. По њему је власт била „заостала и занемарила ју је земљишна аристократија“. Стање ствари је било такво да је општа жеђ за осветом владала земљом. Стање је било толико немирно да се чинило да ће да пређе границу царства и прелије се у Монархији.²¹⁹

У јуну 1858. године дошло је до немира у Босанској Крајини, у бихаћком кајмакату. Главни узрок је била „необуздана самовоља закупника десетине“, а османски пораз на Грахову је оставио снажан утисак и додатно подстакao незадовољне Србе. Закупљивачи пореза у овом кајмаклуку су обавезе сељака тако обрачунавали да кметовима од приноса не да није ништа остало него су били и дужни. Пракса више-струке наплата пореза довела је до ескалације и насиља. Неких четрдесетак села у Кнежпољу, простору

²¹⁸ Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, Građa Knj. IV Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka Knj. 2, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1958), 124–133, 142.

²¹⁹ Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, 152–153.

на којем је одвајкада сеоско становништво било само српско, захватила је побуна. Устаничко расположење је обухватило нахије Крупа, Нови, Костајница, Стари и Нови Мајдан, Дубица, Приједор и Козарац. Дошло је до оружаних обрачуна између кметова и земљопосједника. Сељаци су своје жене, дјецу и старе склонили у шуму и недалеко од Старог Мајдана се сукобили с земљопосједницима. Окупљање је било 12. маја 1858. године, а слједећег дана дошло је до сукоба из којег су земљопосједници изашли као поражени. По наводима савременика у овом жестоком обрачуну било је више од стотину погинулих на обје стране. Од тада се Крајина почела трести од „неописиве раздражености“. Обје стране почеле су да се наоружавају, а везир је наредио да се 29. маја 1858. у Бихаћу окупи 1.500 људи. Услиједили су обрачуни у крупској и новској нахији, до сукоба је дошло када су 25. маја муслиманске снаге нападе Ивањску и на обје стране је било погинулих. Показало се да муслиманска страна није још довољно јака да побједи, те је услиједило затишје. У јуну 1858. године су сељаци оружјем зауставили одузимање стоке код Уне. Извјесно вријеме устаничко упориште било је Ивањска, а њихов укупан број је у Крајини износио око 4.000 људи. У ноћи 17/18. јуна дошло је до борбе код Козарца у којој су погинули два кмета и рањена два војника. Сљедећег дана била је борба код Петријанца са више рањених на обје стране, а 20. јуна је била је борба код Дворишта. Између Приједора и Бањалуке убијен је бивши хоџа, а двојица заптија су убијени у дубичкој нахији. У мјесту Орахова вођена је борба у којој је војска победила, а поражени су препливали Уну. Ову буну српски трговци нису помагали, вође су били сељаци Петар Гарача, Ристо Јејић

и Симо Тошић. Јејић је још у мају 1858. године писао црногорском кнезу. Вође су настојале да сељачкој борби дају већи значај од локалног аграрног сукоба али у томе нису успјели. У покушају да побуну прошире на Бихаћ и Кључ један устанички одред од 500 људи се с тим циљем упутио према Крупци и Петровцу и код села Дољани сукобио се с 300 башибозука. То је била прва борба већих размјера са преко 100 мртвих и много рањених. Башибозук је након побједе из освете спалио неколико села и поубијао много жена и дјеце. Похарали су Липник и Стари Мајдан и спалили тамошњи манастир и цркву. По овој борби читав покрет се назива „Дољанска буна“. Устаници су у селу Бусије код Приједора издали проглас којим су од ага и бегова тражили да им предају земљу и оду. Муслиманске сељаке савјетовали су да остану мирни на својим огњиштима. Суштина „Бусијског програма“ била је „сељаку земља–народу слобода“ и то ће остати трајни циљ српских устанака у будућности – истовремено социјално и национално ослобођење. Власт је од почетка у сукоб увлачила комплетно муслиманско становништво подстичући вјерску мржњу, па су домаћи муслимани први покушали да угуше покрет. У Травнику је током јула мјесеца због гласина о убиствима хришћана дошло до такве панике да је неколико дана католичка црква била затворена, трговина је била обустављена, а уплашени католици су се крили у околини. Муслиманске снаге иако надмоћније нису успјеле да одмах слома устанички покрет. Група од 13 хришћана јула 1858. прешла је границу с намјером да оде у Беч и да се жали на свој положај али је по наређењу аустријског министра спољних послова била враћена у ејалет. Крајем јула 1858. године у Беч

је јављено да османска власт неће давати десетину у закуп, а слједећег мјесеца да се није догодило смањење трећине, поништење или дјелимично смањење броја намета на личност, кућу, жито и биљне производе.²²⁰

Војска је 7. јула 1858. почела да пали „разбојничка села“ и наставља с одмаздом. Након османског заузимања Ивањске 14. јула покрет је у овом дијелу Крајине угушен. У троуглу Босански Нови, Костајница и Дубица, и око планине Козаре, побуњене Србе водио је хајдук Петар Петровић Пеција (1826–1875). Османским трупaма се 21. јула 1858. године супротставило становништво села Тавија. Шанчеве из којих су се побуњени Срби тада борили ископали су њихови преци током посљедњег хабзбуршко-османског рата. Око 1.000 Срба безуспјешно је бранило ове шанчеве у близини Костајнице код Тавије која је заузета уз обостране жртве. Тог дана на хабзбуршкој страни спас је потражило 4.000 људи, а укупан број избјеглица тада је процијењиван на око 11.000. Сљедећег дана 22. јула код Куљана пружен је посљедњи већи отпор. У Крупини и Новом становништву се такође сукобило с властима, а у борбама је било шест мртвих. Устаници су августа 1858. године узалуд тражили помоћ у оружју од Русије. Пеција се повукао у планине одакле је с најхрабријим нападао по бихаћком крају да би крајем 1858. године прешао на хабзбуршку територију. По њему је у овом крају буна око Костајнице названа „Прва Пецијина буна“. Ванредна ситуација потрајала је читаво љето. У бихаћкој кајмакамији било је забрањено напуштање мјеста становања, а убиства и пљачке су биле

²²⁰ Тепић, *Покрећу сељака у Босанској крајини и Посавини*, 79, 81–84; Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, 162, 172–173; Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 147–151.

константне. С јесени дошло је до престанка сукоба од којег је побјегло око 20.000 људи које су и хабзбуршка и османска страна покушавале да врате кућама. Власт је успјела да угуши побуну и да више од 20 главних побуњеника ухапси као и да наплати 15.000 пјастара казни, али није елиминисала узроке побуне.²²¹

У Посавини је такође наоружавано муслиманско становништво, што је узнемирило хришћане, а по руским извјештајима циљ је био да се наоружани муслимани обрачунају с хришћанима под изговором спремања устанка. У септембру 1858. године су сакупљачи пореза силом купили заосталу трећину што је довело до народног бунта. Устаници су спалили Шамац и упутили се према Брчком. У Сарајеву су тада сви муслимани позвани да се наоружају с циљем стварања привида да је ислам угрожен. Овај покрет је брзо угушен и од краја октобра није више био тема конзулских извјештаја. Муслимански прваци из Тузле и Градачца предводили су акцију одмазде, спалили су 200 кућа у српском селу Обровац и убили између 500 и 600 људи у разним крајевима. Наводно је 2.500 људи спас пронашло у Монархији. Овај покрет био је српски док су католици остали нијеми на акцију својих православних комшија. Међу ухапшеним лицима које су османске власти сматрале вођама нашла су се три свештеника и два трговца. Укупно 20 осуђених људи је новембра 1858. упућено у Цариград на издржавање казне пошто су сарајевски затвори постали претијесни. Делегација која је љето и јесен провела у Сарајеву

²²¹ Šljivo, *O Bosanskoj krajini u 1858. godini*, 51-63; *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 199; Слипичевић, *Оружани ошйор йоййлачених маса*, 62-64.

отпремљена је кућама у Посавину 21. новембра.²²²

Ова Посавска буна из септембра 1858. године имала је два одвојена центра. На челу побуњеника у градачачкој нахији стао је хаџи Петко Јагодић који је окупио између 1.000 и 1.500 људи. Главно упориште било је у околини Босанског Шамца у селу Врањаку и планини Требави, па се ова буна поред „Хаџина“ назива и „Требавска буна“. Другу групу устаника између Градачца и Брчког водио је прота Стеван Аврамовић (18??–1880) по којем се та буна назива још и „Протина буна“. У бици у селу Липик код Орашја 10. октобра 1858. године прво је поражена протина група. Они су били слабо наоружани, с мало пушака, сјекира и коса, али су успјели да одбију напад читлук-сахибија да би их затим прегазиле регуларне османске трупе. Поражени су спас тражили бјежећи преко Саве док су „Турци“ спалили Орашје и поклали све што су за-текли. Напад на хаџи Петкову групу услиједио је 18. октобра 1858. године на једној заравњеној коси на планини Требави званој Дуга њива. Борбе су трајале два дана, а устаници су се из ровова одупирали много надмоћнијем непријатељу све док им није нестало муниције. Услиједиле су жестоке одмазде, паљевине и покољи, којих нису била поштеђена ни дјеца у колијевкама. Ова буна је бруталном репресијом угушена, а једини уступак који су сељаци добили било је смањивање обавезе давања сијена с половине на трећину. По аустријским извјештајима с краја октобра узрок побуне, која је трајала од 14. до 20. октобра, било је угњетавање приликом прикупљања десетине.²²³ Ове

²²² Тепић, *Покрећу сељака у Босанској крајини и Посавини*, 92-96.

²²³ Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци*, 61-63; Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 182; Сли-

узастопне буне на једном па на другом крају ејалета, уз вишегодишњи устанак на трећем, остављале су утисак да Порта губи контролу над својом западном провинцијом.

Француски конзул забиљежио је децембра 1858. да босански ејалет представља „узрок слабости“ Османског царства и да је предмет жудње сусједа, Хабзбуршке монархије која га посматра као будући плијен.²²⁴ У јануару 1859. године стање у Босни је било мирно, судећи и по извјештају аустријског конзула који биљежи да у ејалету тада „влада мир“.²²⁵ Међутим, ово стање није дуго трајало јер се поново поставило питање наплате пореза. У молби кметова од 9. априла 1859. наводи се да закупци захтијевају десетину у новцу и то тако прорачунату да кмет мора „давати такву десетину да није мање од трећине“. Септембра 1860. године француски представник у Сарајеву констатује да овај ејалет од свих османских покрајина највише пати од нереда који влада у администрацији.²²⁶ Нова ескалација сукоба чинила се неминовна. Чак је и туркофилски британски путописац, који је нешто касније боравио у ејалету, сматрао да Порта сноси „извјесну одговорност за издијање устанка“ јер се годинама лоше управљало овом провинцијом, чији су званичници често показивали незаинтересованост за проблеме становништва. Покушај да се реформски Хатихумајун проведе наилазио је на јак отпор држав-

пичевић, *Оружани отпор поћлачених маса*, 59-61.

²²⁴ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću* (1836–1878), 47.

²²⁵ Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, 193.

²²⁶ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću* (1836–1878) i *njihovi utisci o njoj*, 128.

них службеника који су, по његовом запажању, „своје скромне плате повећавали отимањем“.²²⁷

Континуиране жалбе кметова и дипломатски притисак великих сила на Порту да се уреди прилике у ејалету довео је до сазивања Аграрне конференције у Цариграду. Априла 1859. године ејалетска депутација отишла је у Цариград. Чинили су је 42 делегата, по 6 из сваког санџака, од којих су 3 били хришћани, а 3 муслимани. Руски извори оспоравају репрезентативност ове делегације јер нису отишли сви изабрани делегати већ су „бегови узели неке кметове и повели их са собом“. Садржај меморандума упућеног из Беча и жалба коју су кметови предали у Цариграду „битно се разликују по обиму и садржајности“. Жалбом коју су кметови предали 9. априла 1859. године представљене су обавезе кмета у пет тачака. Трећина која се узимала од свих житарица негдје је нарастала и на половину која се иначе узимала од свих производа који расту из земље, работа радна обавеза је била укинута али се у неким крајевима инсистирало на њој, кметови нису добијали сјеме, оруђе за рад и волове за орање које су требали обезбиједити власници земље, који су тражили да им се давања умјесто у натури исплаћују у новцу. Кметови су такође навели да им чифлук-сахидије одузимају земљиште које су добили крчењем државне шуме. У првом плану биле су жалбе раје на закупце док су захтјеви за земљом били у другом плану. Након шест мјесеци у октобру је окончан рад са депутацијом закључком да „неће бити како су хтјели бегови и како је хтјела раја...“. Донесене су одредбе

²²⁷ Радован Субић, „Један британски путописац о походу Омер-паше Латаса у Херцеговини 1861. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 9 (2017), 90.

о олакшању сељака и начин сакупљања пореза док су пореска оптерећења одређена у висини од 1.5 милиона пјастара.²²⁸

Саферска наредба или закон о чифлуцима представља напор османске власти да помири двије супротстављене стране и успостави уговорне односе међу њима. Кмет је постао правно слободно лице које је само у односу на земљу везано за земљопосједника. Чифлук-сахибијама је законски забрањено да своја потраживања продају другим лицима. Потврђена је трећина као сељачка обавеза, али су половина и четвртина задржане у травничком и сарајевском санџаку док су у Херцеговини на снази остала давања сељака од петине до половине.²²⁹ Из Цариграда је достављено 600 штампаних примјерака ове наредбе да би се дистрибуисали по ејалету и становништво упознало с овом одлуком. Савременик је примијетио да није добро што су права кметова стављена под заштиту локалних власти „које су до сада увијек стајале на страни ага – муслимана и с њима дијели добит“. Показало се да у ејалету није било очекиваних позитивних промјена набоље, а у прољеће 1860. године поново су биле присутни негативни односи на терену.²³⁰

Фра Мартин Недић (1810–1895) пише у 31. јула 1860. године да су се током овог мјесеца дешавала разна непочинства. Забиљежио је да у источној Босни

²²⁸ Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, 204–205, 210; Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 161–162.

²²⁹ *Знаменийи документи за истѳорију срѳскої народа 1538–1918.*, 253–258.

²³⁰ Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 163; Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, 220–222.

„пандури страшне зулуме чине раји“, а ако би се они суду пожалили одговорено је „Вас Влахи“. 10. октобра 1860. пише да се убиства и крађе не кажњавају.²³¹ У Херцеговини је по руским извјештајима фебруара 1860. у јеку устанка било 16 батаљона по 400 људи и 4.000 башибозука. Преко Клека су на устанике упућиване нове османске трупе. У августу 1861. број војника био је 25.200, а 11.000 башибозука. „Купљење башибозука“ из редова најутицајнијих беговских породица развијала је још већу мржњу према хришћанима јер су они (бегови-Р.С.) због њих морали да жртвују „своју крв и имање“.²³²

У новембру 1861. године неколико хиљада муслимана у околини Бихаћа побунило се и тражило да буде ослобођено од плаћања пореза. Везир је њихове представнике примио у Приједору. Саслушавши жалбе наредио је да се у Бихаћу окупе представници свих нахија које су се побуниле. У овом граду окупио је око 800 људи, при чему је везир 25 вођа ухапсио, 2 оставио у бихаћком затвору, а 23 послао у Сарајево. Хришћани који су узели учешћа у овом покрету нису кажњавани пошто су изјавили да су били натјерани на то па је 18 ухапшених хришћана пуштено кућама.²³³

Након Саферске наредбе односи у Херцеговини почињу да се додатно усложњавају. Конзуларна комисија је отишла из Херцеговине априла 1860. године, а херцеговачке прилике су биле далеке од жељених. Наплата намета се узимала с „истом безобзирношћу“

²³¹ Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 226-228.

²³² Шљиво, *Клек и Суџорина у међународним односима*, 169-172; Тепић, *Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka*, 94-97.

²³³ Тепић, *Покрејџи сељака у Босанској крајини и Посавини*, 98-100.

као и раније па је тражено да сељаци измире и наводно опроштене обавезе из претходних година. На херцеговачкој страни границе сукоби су почели јануара 1861. код Никшића, а затим и код Фоче. Лука Вукаловић је повео свој одред у акцију према Суторини. По извјештају од 10. фебруара 1861. године локалне османске власти држале су хришћане у покорности у дослуху с „турским земљопосједницима“ који нису „вољели никакве прописе и регулисање односа путем уговора“ и вршили су злоупотребе у наплати намета, а онима који земљу обрађују остављали само толико да не премину од глади. Власт је толерисала разбојништва и „терорисање читавих срезова“, а за почиоцима је само симболично трагала. Забиљежено је да се и даље прикупља укинути харач, којег у другим крајевима Царства више нема, као и његова замјена аскерија (беделија), и да је пореска обавеза у односу на раније скоро удвостручена. У марту је башибозук напао, палио и убијао по херцеговачким селима и у близини црногорске границе. На Крстацу у априлу 1861. године долази до сукоба већих размјера, насилне акције су се редале али устанак није утихнуо. *Србски дневник* почетком јуна 1861. писао је да су „бегови и народни зулумћари главни фактор који стално изнова појачава устанак...“. У Мостару се крајем маја 1861. поново састала комисија конзула европских сила да би посредовала између сукобљених страна. Пошто је Латасу наређено да смири прилике у Херцеговини, по упутствима које је добио, он је прво од ове комисије тражио посредовање. Издао је *Објављеније* прокламацију којом је обећао одређене уступке као и да ће порезе сакупљати народне старјешине, али су аграрни односи требали остати исти уз обећање да ће и сељаци

моћи да купују земљу. Од августа до краја октобра 1861. године био је читав низ мањих сукоба и напада из којих су устаници најчешће били побједници. У марту и априлу 1862. године вођене су јаке борбе али до правог обрачуна је дошло тек пошто је Порта објавила рат Црној Гори. Османске трупе су након тромјесечних борби у августу сломиле како црногорске тако и устаничке трупе. Поново су интервенисале велике силе и непријатељства су окончана. Пораз Цетиња означио је и „ликвидацију херцеговачког устанка“. Лука Вукаловић је амнестиран и постављен за бимбашу са задатком да чува границу. Устаницима је обећано да ће за претходне године као и за наредне три народу бити опроштено плаћање обавеза. Међутим, ова обећања нису извршена и ускоро је Вукаловић морао да оде у емиграцију.²³⁴

²³⁴ Božo Madžar, „Dva nepoznata dokumenta o ustancima Luke Vukalovića“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe* 1 (1981), 198-199; Слипичевић, *Оружани оштор пошљачених маса*, 64-67; Вукашиновић, *Лука Лаков Вукаловић живио – судбина – вријеме*, 276; Берић, *Устѧанак у Херцејовини 1852–1862*, 625-699. У сложену проблематику односа Луке Вукаловића и Цетиње нисмо улазили. (прим. аут.)

ПОСЉЕДЊЕ ГОДИНЕ (1862–1875)

ШЕРИФ ТОПАЛ ОСМАН-ПАША обиљежио је посљедње године османске владавине Босном и Херцеговином. Током његове управе (1861–1869, с једним прекидом) проведена је војна реформа и уведена нова администрација. Међутим, Осман-пашино „сјајно доба“, није дало трајније резултате. Реформе нису испуниле очекивања, хришћани су били незадовољни својим положајем, а муслимани свим промјенама које им је наметнула Порта. Један аустријски извјештај описује га као „необично интелигентног и правичног“.²³⁵ Руски конзул писао је свом посланству у Цариграду да је овај паша бољи од својих претходника, али да је окружен лицима која су противници реформи и који негативно утичу на просперитет покрајина.²³⁶ Постоји међутим и још један руски извјештај који каже да овај паша хришћане не сматра за људе.²³⁷ Босна и Херцеговина до његовог доласка су постали простор који европске силе држе под надзором кроз рад својих дипломатских представника. Ове силе су сматрале да је Османско царство у фази распада и кројиле су планове како уредити њене поједине провинције.²³⁸

²³⁵ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.–1869.*, (Орашје: Planjex, 2005), 406.

²³⁶ Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 103.

²³⁷ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 17.

²³⁸ Радован Субић, „Бењамин Калај и угарско-српски планови за

Османске власти поучене искуствима из претходних година, почеле су да на своју територију насељавају лојално становништво које ће у будућим сукобима моћи да служи као извор за мобилизацију људи у низам и башибозук. Због тога су на стратешке тачке Балкана насељавани Татари и Черкези. На простор ејалета с истим циљем насељаване су прије свега муслиманске избјеглице из кнежевине Србије. Муслимани се били насељавани у крајевима који су били попришта српске побуне 1858. године. Тако је 1863. основана Босанска Костајница, на мјесту гдје је пет година раније било само неколико чардака изграђено је 182 куће. Између Дубице и Градишке у мјесто Орахово муслиманима је направљено 225 кућа. Шамац је такође насељен, муслиманским живљем из Београда које се уселило у 260 кућа као и у потпуно ново насеље Козлук у 118 кућа, док су се муслимани из Ужица населили у Брезово поље код Бијељине у 300 кућа, код Орашја у 200 кућа. Срби „старо православно становништво“ је истовремено било расељено с тих подручја.²³⁹ Порта је 1863. године дозволила повратак кући беговима који су 10 година раније били прогнани и обезбједила им послове у меџлисима, администрацији и војсци.²⁴⁰

Дешавали су се и антихришћански испади које су самостално спроводили локални муслимани, а који су

Босну и Херцеговину 1868-1871.“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 7 (2015), 74.

²³⁹ Васа Чубриловић, „Политички узроци сеоба на Балкану од 1860. до 1880. године“, у: *Одабрани историјски радови*, (Београд: Народна књига, 1983), 535; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.–1869.*, 221-223.

²⁴⁰ Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.–1869.*, 222.

штетили владиним дугорочним плановима. Тако су у Требињу 9. априла 1863. године муслимани кренули у рушилачки поход на српску школу чији су намјештај и књиге уништили и попалили. Рањен је један калуђер и пет других хришћана. Ова школа почела је са радом три године раније, радило се по приватним кућама а кад се прочуло да ће се градити нова зграда око 400 муслимана је постојећу просторију школе „сравнало са земљом“. У Требиње је средином априла стигао владин чиновник из Мостара и ухапсио 44 изгредника, међу њима је било 5 хоџа, 17 ага и 5 чланова локалног суда, када је 15 ухапшених учесника похода било поведено за Мостар „сви требињски муслимани су кренули да их бране“.²⁴¹ Наравно, учесници протеста нису били кажњени за јавни акт непослушности. Овакви инциденти показали су да административни апарат није довољно функционалан. Током 1863. године било је неколико убиства хришћана у ејалету, свједоци хришћани су застрашивани па судског поступка није ни било или се завршио ослобађањем ухапшеног муслимана.²⁴²

Влада је требала да покаже „много разума и изузетну енергију“ да би османска администрација била реорганизована. Нова организација финансија увођење такса на со и дуван, нови трговачки уговори, промјене у војсци, развој морнарице, формирање нових судова и уравнотежен буџет све су то били задаци владе. На више мјеста у Азију, у Румелији и у босански ејалет влада је упутила ванредне изасланике задужене да изврше инспекцију провинције и да уведу мјере које

²⁴¹ Вукашиновић, Лука Лаков Вукаловић живој – судбина –вријеме, 390-391; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.–1869.*, 221-223.

²⁴² Šljivo, *O Bosni 1864. godine*, 88.

би дале потребна побољшања.²⁴³

Љета 1863. године Порта је у Босну упутила Ахмет Џевдет-ефендију (1823–1895) да организује ејалетску војску као у осталим покрајинама Османског царства. Истовремено је имао функцију врховног војног судије и инспектора. У ејалету тада није било правног процеса у којем „новац није играо улогу“, османски чиновници били су неспособни и подмитљиви, неријетко и неписмени. Команданти заптија пријављивали су тако лажно увећан број подређених да би задржали разлику у платама. Надређени су за одређени мито такве злоупотребе прикривали. Муслимани су упорно одбијали било какве промјене, а из неког разлога презирали су школоване људе. Нарочито је то било изражено у Херцеговини, тамо су се образовања плашили „као неке напасти“. По доласку у Мостар почетком октобра Џевдет-ефендија је позвао све виђеније људе да тамо дођу. Од 19 особа на састанку 4 су били хришћани (2 православца и 2 католика). У децембру је стигао у Сарајево у контролу финансија, начина рада и увођења потребних промјена. Уочио је да су локални муслимани побожни и да на њих улема има велики утицај. Забиљежио је и да је давање десетине у закуп („продаја десетка“) почетак озбиљних проблема с којим се влада суочава. Злоупотребе присутне код узимања трећине почеле су да се понављају и умножавају приликом сакупљања државног пореза јер су закупци почели да над становништвом чине „зулум

²⁴³ Глиша Елезовић, „Из посмртних рукописа Ахмет Џевдет паше“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 2 (1952), 267; Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 8-9.

и насиље“.²⁴⁴

За вријеме мисије Џевдет-ефендије почела је акција прегледа тапија – докумената о посједовању, они који је нису имали могли су своје право доказати и неким другим документима. Пошто је ова област дуго била несређена испословано је у Цариграду да се тапије за Херцеговину и за Босну издају без надокнада. Влада је требала да на тај начин напокон добије истините податке о власништву на земљу и да на основу њих правилно распореди порезе и даџбине. Његови пратиоци забиљежили су да су хришћани били парије, а да су муслимани повјеровали да су „апсолутни господари земље и свих задовољстава живота“, они су у хришћанима гледали створења одређена да буду радна снага. Бегови и аге су се сматрали власницима свих равница, долина, шума и планина и у таквим околностима „стање кмета није било могуће излијечити“.²⁴⁵

Џевдет-ефендија уочио је колики утицај и моћ имају у ејалету породице босанских бегова које су успјеле да преживе реформе, и да под њиховим окриљем ојачају и наставе да поткопавају Танзимат. Три представника таквих породица годинама су вршили дужност потпредсједника Вилајетског вијећа, водили управу вакуфа и врховног судије. Специјални изасланик их је премјестио с тих положаја, али чим је он напустио ејалет они су се вратили на своје дужности.²⁴⁶ Џевдет-ефендија остао је до јесени 1864. године обилазећи

²⁴⁴ Елезовић, *Из њосмртних рукописа Ахметџи Џевгеџи њаше*, 274, 280-284; Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 67-74; Šljivo, *O Bosni 1864. godine*, 49-51.

²⁴⁵ Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 41, 43, 45.

²⁴⁶ Šljivo, *O Bosni 1864. godine*, 84-85.

ејалет, заговарајући и проводећи војне реформе. У припремама за регрутовање разговарао је с најутицајнијим личностима у ејалету и с њима договорио да војни рок траје три године, иако је у остатку Царства трајао пет. Пошто је знао да се зелено користи у значењу „славно и часно“ војне униформе су биле зелене боје. Ферман о устројству нове војске свечано је прочитан 18. августа 1864. у Сарајеву у присуству новог везира Салих паше. Заведена је војна обавеза, два пука регрутована крајем 1864. и 1865. обучавани су војној вјештини на принципу регуларне армије – низама. Новоформиране ејалетске трупе требало је опремити и наоружати. По извјештају италијанског конзула, допремање оружја у Босну и Херцеговину почело је јула 1866. године. Модернизација наоружање је ишла према распореду министарства војске у Цариграду, а османске трупе користиле су га у току устанка 1875–1878. године.²⁴⁷

Регрутација је остала извор спорова иако је султан још 10. маја 1855. ферманом укинуо харач односно цизију као гесту пред европским савезницима која је требала да покаже да танзиматски напори нису само формални. Званично је овај порез био укинут параграфима 14-16 Хатихумајуна. Немуслиманима је дозвољено да служе војску али контингент од 16.000 хришћана војника никада није формиран, већ је влада почела узимати откуп у износу од 3.000 пјастара

²⁴⁷ Елезовић, *Из њосмртних рукописа Ахметџи Џевдеџи паше*, 286-292, 300; Šljivo, *O Bosni 1864. godine*, 51; Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 105, 140, 456; Радован Судић, „Модернизација босанске провинцијске војске у процесу америчко-османског споразумјевања 1862. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 6 (2014), 145-146.

по човјеку. На тај начин је заобиђен закон и повећан државни приход. Умјесто 40.000.000 пјастара харача убирала нови војни порез од 48.000.000 пјастара. Војница (аскерија или беделија) је био нови порез који су немуслимати плаћали за неслужење војске. Није било јасно одређено од колико година старости мушкарци морају плаћати овај порез па је првих година било устаљено да војницу плаћају старији од десет година. Износ војнице је у вилајету смањен али су од тада пореској обавези подлијегала и дјеца након рођења. Јуна 1869. овај порез је прикупљен, а након протеста са разних страна (свештенство, конзули) одлучено је да се порез плаћа од шесте године живота. Ова обавеза била је толико оптерећење да је и септембра 1871. године у народу називана харачем.²⁴⁸

Након гушења устанка 1862. године османске војне власти су пажњу посветиле тврђавама настојећи да већину доведе „у одбрамбени положај“ нарочито оне које су се налазиле на стратешким тачкама на границама према српским кнежевинама. Најзначајније тврђаве у вилајету биле су у Сарајеву, Травнику, Бихаћу, Бањалуци, Бијељини, Сјеници, Новом Пазару, Мостару, Стоцу, Требињу, Никшићу и Дуги, потоња се назива „херцеговачким Термопилима“. Војска, гарант османске власти у покрајини, је била у очајном стању. Босански вилајет је 1868. године званично имао 28.000 људи под оружјем, али је војска заправо бројала 12.600 војника који нису примали плату 12–14 мјесеци. Јула

²⁴⁸ Било је могуће да се умјесто новчане надокнаде за служење војске ангажује замјена. Тепић, *Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka*, 92; Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 142–146. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869.–1878.*, (Tešanj: Planjex, 2013), 39.

1869. године муслиманска депутација протестовала је испред сједишта валије незадовољна одлуком да се регрутација врши путем жријеба, вријеђали су не само њега као представника централне власти него и самог султана. Валија је реаговао тако што је ухапсио „једанаест најгрлатијих дунџија“, а затим примио депутацију „главних муслимана“. Финансијско стање армије ни 1870. године није било боље, а за годишње издржавање војске у вилајету требало је 67.200.000 пјастара које су требали да долазе из државне касе. Војни лиферанти су своје уговоре морали да извршавају по веома повољним условима за државу, а власти нису поштовале уговоре и редовно измиривале своје обавезе. Већина војника није примила плату 6 до 8 мјесеци, само су генерали, пуковници, команданти батаљона и командири чета добијали плату сваког мјесеца. У прољеће 1873. године настављене су војне припреме у вилајету, допремано је наоружање и муниција.²⁴⁹

Италијански конзул је у извјештају од 28. новембра 1863. године написао да је Босна у сваком погледу подијељена. Муслимани су били против Аустрије док су православци због религиозне везе били за Русију, док су католици из истог разлога гледали само у Аустрију као католичку силу и сви су били једнако фанатични. Локални муслимани сматрали су да су Османлије скренуле са пута Курана, али је овај елемент једини желио да османска власт опстане. Православни и католички хришћани су били више међусобно супротстављени него што су се противили муслима-

²⁴⁹ Тепић, *Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka*, 110-113; Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878)*, 122; Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 225, 236.

нима.²⁵⁰ По аустријском извјештају из Сарајева од 1. марта 1864. године османске власти су биле „крајње неповјерљиве према православном становништву Босне“.²⁵¹ (Србима-Р.С.)

Априла 1865. локалне власти су због близине Аустрије свуда видјеле потенцијалне револуционаре и појачале су притисак па су католици Јајца писали у Беч да су се разни облици тортуре спроводе над становништвом.²⁵² Средином те године султан је ферманом формирао „босанску милицију“ у коју су требали бити примљени и хришћани обје конфесије, међутим њихов број није био пропорционалан учешћу у становништву, они су били заступљени „у извјесном броју“. Пријем у заптије није био регулисан па су официрске дужности могли добити и одметници. По извјештају из децембра 1866. године ова полиција је „била боља од претходне али се није могла назвати чуваром безбједности већ... покровитељицом сваке врсте превара“. Заптија је било око 3.000 и по једном запису били су способни само да по кућама купе порез и воде у затвор жену и дјецу.²⁵³

Априла 1866. године Порта је наредила да се систем закупа поново уведе иако је 1859. и 1860. године једва успјела да укине ову праксу. Сљедеће године мутесарифи су се „готово утркивали“ ко ће скупље продати десетину, а 1868. дозвољено је да чиновници лично

²⁵⁰ Mitrović, Kreševljaković, *Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870. godine)*, 52.

²⁵¹ Šljivo, *O Bosni 1864. godine*, 43.

²⁵² Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 325-326; Mitrović, Kreševljaković, *Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870. godine)*, 85.

²⁵³ Tepić, *Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka*, 114-115.

могу учествовати на аукцијама као закупници. У овом послу, који је уз разумљиви ризик, био изузетно профитабилан поред муслимана учествовале су и неке српске трговачке породице. На неки начин и једни и други били су повезани са пољопривредом било као додатним занимањем или као робом за продају. За разлику од некадашњих спахија који су раније били задужени за наплату десетине и порезе у натури користили за своје потребе. Са државним службеницима били су у „добрим односима“, они су им пружали подршку при насилној наплати потраживања као и судским поступцима. Након десетине требало је платити и трећину као и друге пореске обавезе што је угрожавало егзистенцију сељака. Француски путописац је забиљежио да су промјене које је власт извршила довеле до тога да се власници земље мире са сиромаштвом, а да су сељаци „сведени на биједу“. Босански вилајет је почетком септембра 1866. добио ферман из Цариграда да се од цјелокупног становништва сакупи 1.5 милиона пјастара („3.000 кеса“) пошто је за финансијске потребе Царства требало сакупити 100 милиона пјастара. Пошто је ова сума била превише висока локална власт је покушала да проблем ријеши подизањем пореза на 15%. У јуну 1867. године у вилајет су стигли чиновници задужени да попишу сва непокретна имања, а сви становници су у наредне три године требали уплатити порез на приходе у висини од 5% годишње. Пошто су се земљопосједници жалили предложено је да се рок отплате продужи на седам година, а да се првих шест врши уплата од 2%, а седме од 3%.²⁵⁴

²⁵⁴ Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 363-370; Šamić,

У босанском вилајету 1867. године формиран су „уреди за становништво“ који су касније преименовани у „службе за тапије и становништво“.²⁵⁵ Османско царство је 1867. одлучило да износ основног пореза – десетине – повећа за 2.5% па је десетина легално износила 12.5%, али је у стварности она износила једну осмину па чак и једну трећину. Овај повећани дио десетине био је познат као „десетинска четвртина“. У босанском вилајету је ово повећање било спроведено и прије званичне уредбе о њеном увођењу у цијелом Царству 1874. године. У марту 1871. године у Сарајеву је била формирана комисија за правилније распоређивање пореза задужена да изврши процјене имања становника. Пракса је показала да су такве активности биле „узалудно губљење времена“ које није донијело никакве олакшице сиромашним слојевима становништва.²⁵⁶ Италијански извјештаји из марта 1867. говорили су да хришћани од Неретве до Црне Горе желе да „потпадну под црногорску власт“. Сјеверно од Мостара преовлађујући католички елемент је полагао „велике наде“ у Аустрију док су Подриње, Посавина и сарајевска област више „гледала у Србију“.²⁵⁷

Османско царство је наставило реорганизацију као да је она била рјешење за све унутрашње проблеме. Угледало се на француску територијалну подјелу на департменте и округе. Прво је 1864. године од нишког,

Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878), 142; Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 141, 155–157.

²⁵⁵ Делић, *Историјска географија српског народа*, 49.

²⁵⁶ Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 138–139, 141–142, 155–157.

²⁵⁷ Mitrović, Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863–1870. godine)*, 124.

видинског и рушчуког ејалета формиран дунавски вилајет. Пошто је подухват оцијењен као успјешан донесен је закон 8. новембра 1864. године којим је на европском тлу формирано 10 вилајета, у Анадолији 16, а у Арабији један. Босански вилајет је званично постојао од 13. маја 1865. и састојао се од Босне, Херцеговине и новопазарског санџака. Ферман о увођењу реформи прочитан је 11. јуна 1865. године у Сарајеву. Везир је постао валија, ејалет је постао вилајет подијељен на седам санџака (Бихаћ, Бања Лука, Травник, Сарајево, Зворник, Нови Пазар и Херцеговина). У судство су уведени хришћани с правом гласа. Вилајетска реформа од 1864. године допуњена је прво 1867. године, а затим још темељније 1871. године. Допунама су прецизиране надлежности појединих службеника и успостављен је санџачки земљишни регистар, који је попут вилајетског регистра имао исте задатке (извршавање закона, доношења уредби и упутстава, вођења пописа и имовински послови, контролисање службеника и информисање валије). Управна вијећа санџачка су контролисала приходе и расходе санџака, вршила ревизије рачуна, надзор над државном имовином и испитивала спорове службеника. Под њиховим ингеренцијама су била и питања из пољопривреде, трговине, образовања, здравља, пореза као и питања која стигну са нивоа казе. Одређено је да у овим органима буде заступљено цјелокупно становништво па су на нивоу санџака од четири члана два били муслимани, а два хришћани. Провинцијска вијећа и судови су били дјелимично изборни органи па је прописан и изборни систем који је требао да укључи домаће становништво. Кандидат је морао бити османски држављанин, писмен и старији од 30 година, а морао је

плаћати 150 односно 100 гроша пореза у зависности да ли се кандидовао за санџак или за казу. Немуслимански живаљ је на папиру добио сву правну заштиту, сигурност и до тада незапамћене могућности, али нигдје није изричито наведено да ће постојати једнака заступљеност.²⁵⁸

Сами избори су заправо били привид, а кандидати су били послушници владе и годинама су по правилу били бирани исти људи. Реформаторске институције су биле „нова и љепша форма за стару суштину ствари“. Савременик је забиљежио да ће након свих наводних промјена у пракси власти узимати у меџлисе само оне попустљиве и пасивне хришћане. Бројчана једнакост немуслимана („немохамеданаца“) није заправо „ни најмање мијењала“ њихову „апсолутну подложност“ муслиманима.²⁵⁹ Закон из 1871. године прописао је оснивање градског вијећа у свакој кази која је сједиште валије, мутесарифа или кајмакама. Босански вилајет са само 54.5% каза у којима је основано градско вијеће био је посљедњи међу европским вилајетима. Реакционарно расположење муслиманског живља било је узрок овако слабе имплементације закона.²⁶⁰ Ове промјене нису утицале да хришћане који

²⁵⁸ Ортајли, *Најдужи век империје*, 132-133; Martin Gjurgjević, *Memoari sa Balkana (1858-1878)*, (Sarajevo: Naklada samog pisca, 1910), 69; Amir Krpić, „Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti i njegova primjena u Banjalučkom sandžaku (1866-1875)“, *Sineza. Časopis za humanističke i društvene nauke III/ 1* (2022), 41-63.

²⁵⁹ Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, (Wien: Verlag Albert A. Wenedikt, 1867), 187-188.

²⁶⁰ Amir Krpić, „Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875). Između zakona i prakse“, *Historijska misao* 7 (2021), 76-77.

не престају напуштати ејалет пошто је током 1865. године 500 породица с око 3000 душа емигрирало из ејалета. У јулу 1872. године је новопазарски санџак издвојен из босанског вилајета да би био спојен са нишким санџаком у нову управну цијелину (наводно новопазарски вилајет), али се од планиране реформе брзо одустало.²⁶¹ Паралелно с промјенама закона и управне организације у ејалету текле су активности на унапређењу путних комуникација.

Саобраћајна инфраструктура у посљедњим деценијама османске власти била је практично непостојећа и сведена на караванске путеве из средњег вијека. Наговјештај промјене донио је Омер-паша Латас. Марта 1851. године наредио је да се сагради колски пут између Сарајева и Травника. Након његовог одласка услиједило је скоро деценијско затишје. Током османске акције 1861. године Сјеница је требала да буде центар снабдјевања па је пут Сарајево-Вишеград-Нови Пазар морао под хитно да се заврши. У новембру 1861. године, свечано је отворен пут од Сарајева до Вишеграда. Исте године, изграђен је пут од Сарајева до Високог, а отпочета је изградња пута Сарајево-Брод, уз помоћ масовног кулука, овај пут, у дужини од 165 километара, је завршен 1864. године. У то вријеме у босанском ејалету сви мушкарци били су обавезни да на изградњи путева раде пет дана у годи-

²⁶¹ Галиб Шљиво, „Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека“, *Историјски зборник* 7 (1986), 104-105; Mitrović, Kreševljaković, *Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870. godine)*, 86-91; Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 11-12; Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, 31, 65; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 232-234; Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta 1789-1878*, 43-44, 61, 81-83, 123.

ни. Тежак положај ових људи који су били практично силом натјерани да раде илуструје извјештај руског вицеkonzула од 28. августа 1865. године. У извјештају се наводи да је из сваког села узимано по пет људи за рад на путу, они нису добијали од турских власти „ни новца ни хљеба“ па су у јулу били приморани да путем телеграфа моле султана да им се даје храна за вријеме извођења радова. Умјесто одговора на ову жалбу, стигло је наређење да се сви потписници телеграма ухапсе као кривци који се обраћају „султану путем телеграфа“.²⁶²

За вријеме управе Шериф Топал Осман-паше главни инфраструктурни пројекат био је пут Сарајево-Мостар који се у домаћој штампи нескромно поредио с изградњом Суецког канала. Релација од Сарајева до Коњица била је у промету већ 1867. године, тако да је на њој била могућа употреба запрежних кола. Међутим, све до 1875. године и издијања устанка овај пут није био завршен. „Један од најтежих проблема био је и остао неријешен - питање постављања два жељезна моста преко ријеке Неретве.“ Трошкови изградње пута су по званичним изјавама износили 7 милиона пјастера, а руски конзулат је стварну вриједност процијенио на 18 милиона пјастера. Пројекти поправки старих и изградња нових путева само у 1867. години захтијевали су 500.000 радних дана. У Османском царству је 18. марта 1869. године изашао Закон о путевима. Одредбе тог закона обавезивали су све мушкарце од 16 до 60 година старости да кулуче 20 дана у року пет година о свом трошку у корист држа-

²⁶² Ибрахим Тепић, „Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације“, *Прилози* 18 (1981), 46-49, 52.

ве. Рад на путу могао се обавити лично, путем замјене или отплатом. Вилајетским скупштинама је одобрено да, у зависности од потребе, ову обавезу повећају на 10 дана. Средином 1870. године у вилајету је обавеза кулучења удвостручена, а кулучари нису узимани по домаћинствима него су се рачунали „по душама“ па су у обавези кулука били и немоћни старци.²⁶³

Идеја претварања старог караванског пута из Сарајева према Травнику и даље према Ливну и Сплиту у колски пут појавила се 1862. године. Изградња је почела 1866. године иако је требала почети још 1863. и требао је бити, „један од најогромнијих дијела у струци грађења друмова“. Завршен је 1867. године, а у његовој изградњи су власти примијениле систем масовног кулука. Међутим, пошто је био лоше урађен већ је 1870. године био непроходан не само за колски, већ и каравански саобраћај. Могућност спајања Мостара са црногорском границом и повезивањем са три крака с јадранском обалом (у Клеку, Дубровнику и Суторини), требало је олакшати војну интервенцију с мора. Такву намјену имали су путеви: Мостар-Столац-Љубиње-Требиње, Столац-Клек, Требиње-Дубровник и Требиње-Суторина. За цивилни промет је извјесни значај имао једино пут Требиње-Дубровник. Мрежа колских путева у Босни и Херцеговини се постепено ширила. Према службеним подацима, до почетка 1866. године било је изграђено 29 разних путева, у укупној дужини од око 760 километара. Према подацима из 1867. у Босни је 5% путева отпадало на колске, а 95% на караванске путеве. Порастом значаја колског

²⁶³ Тепић, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека*, 50-53.

саобраћаја повећава се број запрежних кола. У центру ејалета Сарајеву је 1861. године било само троје запрежних кола, да би до 1868. овај број био већи од 200.²⁶⁴ Забиљежено је да је 1865. године било подузето минирање подводних прагова и клисура Дрине између Љубовије и Вишеграда с циљем да се ова ријека учини пловном до Вишеграда. Један од закључака вилајетске скупштине 1870. године био је да се од министарства унутрашњих послова затражи кредит у износу од 43.000 пјастера који би био утрошен на чишћење корита ријеке Уне, с циљем да се ова ријека учини пловном до Крупе.²⁶⁵

Босански вилајет је 1869. године добио први пројекат жељезничке мреже. У љето те године, дошла је у Босну група аустријских и белгијских инжењера. Белгијски инжењери су заступали мишљење да будућу жељезничку пругу треба градити од Градишке преко Бањалуке и Травника до Сарајева, а аустријски право од Брода у Сарајево. Трасирање жељезничке пруге од Сиска до Бањалуке почело је у љето 1870. а траса је требала бити подијељена на три секције: Сисак-Босански Нови, Босански Нови-Приједор и Приједор-Бањалука. У прољеће 1871. године почела је изградња прве и једине етапе на релацији Добрљин-Бањалука. Међутим, ни овакав инфраструктурни пројекат није могао да прође мирно, пошто муслимани нису прихватили идеју изградњу пруге, а нарочито су отпор пружали аге и бегови. Послије једног неразјашњеног убиства у Приједору, дошло је до немира и били су угрожени ин-

²⁶⁴ Тепић, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека*, 54-56.

²⁶⁵ Тепић, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека*, 63.

жењери и страни радници, који су побјегли преко аустријске границе. У овом граду је 17. јуна 1871. године дошло до сукоба између њемачких радника на жељезници и муслиманског становништва, на обје стране је пала по једна жртва. Дошло је до прекида радова јер су преплашени радници побјегли са градилишта. Након реакције власти у „Сарајево је доведено у оковима више од 40 муслимана“ па су радови на изградњи жељезнице настављени. Суд је од 34 оптужена због недостатка доказа ослободило 17 лица, убица инжењера је погубљен, а остали осуђени на затворске казне од 8 мјесеци до 12 година затвора. Истрага није званично установила шта је био узрок овог крвавог сукоба али је било очигледно да су конзервативни муслимани противећи се изградњи жељезнице напали раднике који су је градили. Крајем августа 1871. године породици убијеног и оштећеним радницима исплаћена је одштета, која је по писању новосадске *Заставе* износила 120.000 форинти. Жељезничка пруга од Добрљина до Бањалуке, у дужини од 104 километра, ипак је била завршена и стављена у промет 1872. године. Нижи слојеви становништва су изградњу саобраћајница доживљавали као систем економско-социјалне принуде, а представници власти су у томе видјели јачање моћи централне власти и чвршће везање босанског вилајета за Османско Царство. Изградња путне мреже ишла је у прилог најбогатијем слоју трговаца, углавном немуслимана, који су видјели прилику за зараду на основу разлика у цијени робе на тржишту Монархије и тржишту вилајета.²⁶⁶ Борбу за

²⁶⁶ *Застава о Босни и Херцеговини 1871–1873 књижа II*, избор и редакција Хамдија Капићић (Сарајево: Свјетлост, 1953), 44, 75; Тепић, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека*, 63, 66–68; Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini*

бољи статус српског живља почели су да воде управо ти српски трговци који су се у претходним деценијама обогатили и дошли на удар како простог муслиманског свијета, који није одобравао такав успон дојучерашње раје, тако и љубоморних и на новац алавих припадника феудалне елите и чиновничког апарата.²⁶⁷

Међутим, они су чинили једну малобројну групу која није имала нарочит утицај ни на своје сународнике, а камоли на прилике у ејалету гдје су главну ријеч водили припадници муслиманских породица које су и даље уживале велике приходе. *Основ закона. О тимарима и зијаметимима налазећим се у досанском вилајетју*, објављен у Вилајетској штампарији 19. маја 1869. потврдио је праксу насљеђивања тимара ако је посједник живио на простору вилајета. Оца власника тимара је насљеђивао син или брат или сестра, а ако њих нема тек онда је посјед прелазио у државни посјед.²⁶⁸ Аге и бегови су и даље мислили да је Бог њима дао „земљу и народ и човјекову слободу“. Терети се нису смањивали већ су напротив повећавани, а ове „велике дације (обавезе) нису кориштене за унапређивање земље“, док је влада по запажању Васе Пелагића (1833–1899) прогонила сваку слободоумну мисао.²⁶⁹

Лош положај хришћана се најбоље видио на пољу личне сигурности и имовине. Током јула 1867. године

и XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj, 209–210.

²⁶⁷ Улога Срба трговаца у националном покрету током османске владавине Босном и Херцеговином тумачи се на различите начине. С једне стране пренаглашава се њихов значај док им се на другој оспорава било каква заслуга. О овом сложеном питању српска историографија тек треба да понуди свој суд. (прим. аут.)

²⁶⁸ Ramiza Smajić, „Zakon o timarima iz 1869. godine“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe* 11–12 (2000), 102–103.

²⁶⁹ Пелагић, *Историја досанско-херцеговачке дуне*, 116.

у Бањалуци и околини убијена су три хришћанина, а породице жртава из страха да не побију њих и њихову дјецу нису смјели да убице пријаве властима. Нешто слично се догодило код Бијељине, а власти нису истражиле случај.²⁷⁰ Забиљежено је да је у том времену српска глава била јефтинија него пасија, „један бег убије кмета другог бега а овај њему каже за свог једног убићу твоја три“.²⁷¹ Осим што је хришћанска глава јефтина, пословица „не може ни сто Влаха противу једног Турчина свједочити“ била је мото судске праксе.²⁷² Хришћани из околине Цазина крајем августа 1870. године жалили су се аустријском вицеkonzулу у Сарајеву на злочине и тражили заштиту од хабзбуршког цара.²⁷³ У љето и јесен 1870. у Цариграду се налазило трочлано вилајетско изасланство, у којем је Србе представљао трговац Јово Скобла. Порти су поднијели 170 тужби на наплате пореза, злоупотребе чиновника и друге незаконитости и тражили смјену валије.²⁷⁴ Током 1870. године валија је ухапсио 60 лица из Бањалуке и Градишке и упутио их у Сарајево. Угледни херцеговачки Срби сумњичени „да шурују“ са Србијом, Црном Гором и Русијом такође су утамничени прво у Сарајеву, а затим интернирани у Малу Азију.²⁷⁵

²⁷⁰ Галиб Шљиво, „Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека“, *Историјски зборник* 7 (1986), 109; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869.–1878.*, 19.

²⁷¹ *Memoari Živka Crnogorčevića (iz Tuzle)*, priredio za štampu Milenko S. Filipović, Dionizije Marinković: *Moji doživljaji*, priredio za štampu Vojislav Bogićević, 121–122.

²⁷² Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке дуне*, 103.

²⁷³ Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, 352–353.

²⁷⁴ Васа Чудриловић, *Босански устџанак 1875–1878.*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 35.

²⁷⁵ Gjurgjević, *Memoari sa Balkana (1858–1878)*, 67–69.

У Мостару су фебруара 1871. године након скоро двије године затвора, тортуре и „судског поступка“ погубљена лажно оптужена браћа Хаџић.²⁷⁶ У априлу 1871. у Бањалуци су били чести пожари, изгорјело је више српских радњи и запаљен је православни храм. Причало се да постоји организована муслиманска завјера и тражена је заштита од аустроугарског конзулата.²⁷⁷ По руском извјештају из јуна 1871. било је изузетно тешко „национално свјесним хришћанима“ (Србима-Р.С.). Они су били под притиском наоружаних муслимана код којих је подстицан вјерски фанатизам. Међусобно неповјерење, мржња и бијес биле су ријечи којима су описани односи у вилајету.²⁷⁸ Један српски трговац је баш тада, у памфлету *Ријеч босанским Србима у своје вријеме*, овако изложио хришћанске невоље: „зулуми, неправде, несигурност имања, несигурност живота нису никад ни престајали били али данас... превасходи сваке границе човјечности...“.²⁷⁹

У марту 1872. године чинило се да ће у Брчком бити извршен покољ Срба пошто је дошло до окупљања башибозука и очекивали су се сваког јутра „крвави потоци по улицама“. Власт је успјела да предуприједи масакр који је најављиван као „гори од Сирије“ (алузија на покољ Маронита 1860-Р.С.), упутила је појачања локалном низаму и османска војска је патролирала и

²⁷⁶ *Засијава о Босни и Херцеговини 1871–1873 књија II*, 19.

²⁷⁷ Чубриловић, *Босански устаник 1875–1878.*, 36.

²⁷⁸ *Освободитељна борба народова Босни и Херцеговини и Русија 1865-1875*, (Москва : Наука, 1988), 260.

²⁷⁹ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 39.

дању и ноћу док напетости нису спласнуле.²⁸⁰ Истог мјесеца у Бањалуци је под лажном оптужбом да је убица објешен један православни свештеник.²⁸¹ У октобру је убијен трговачки агент Јован Наумовић, тај чин је узбунио српске трговце у Бањалуци. Угледни трговци Јово Пиштељић и Јово Билдија поднијели су петицију аустроугарском вицеkonzулу, међу 32 потписника било је и католика.²⁸² Градишки трговци пролазили су кроз слична искушења, они су се први пут валији жалили средином октобра 1870. године. Поновили су то у мају и јуну 1871. године жалбама Акиф-паши, док су се великом везиру жалили у јануару 1872. године, а у новембру исте године и валији Мустафа Асим-паши. У децембру 1872. године упутили су телеграфску жалбу султану. У свакој жалби указивали су на „многа зла и неправде“ и тражили помоћ, а у овој посљедњој јавили су и да их Хасан-ага из Бихаћа с групом војника напада, понижава и пљачка као и да је више људи мучено.²⁸³

Комисија која је у телеграфском одговору најављена да ће истражити градишки случај није се појавила. Бањалучки мутасариф задужен за њихов случај је дошао али се у граду задржао мање од једног сата. Због тога су у јануару 1873. године градишки трговци упутили нову жалбу султану коју је потписало 114 лица.²⁸⁴ Бањалучки трговци 31. јануара 1873. године, на челу са Томом Радуловића и Јовом Пиштељићем, упутили су *Прејисџавку у десет џачака* у којој су се жалили на интензивне репресалије и од османских

²⁸⁰ *Засџава о Босни и Херцеговини 1871–1873 књија II*, 103–104.

²⁸¹ *Засџава о Босни и Херцеговини 1871–1873 књија II*, 109–110.

²⁸² Чубриловић, *Босански усџанак 1875–1878.*, 37.

²⁸³ *Засџава о Босни и Херцеговини 1871–1873 књија II*, 252–254.

²⁸⁴ *Засџава о Босни и Херцеговини 1871–1873 књија II*, 261–263.

власти тражили побољшање животних прилика.²⁸⁵ У јануару 1873. тражено је од зворничких Срба да скину звоно с цркве. У фебруару 1873. године градишки трговци су се поново жалили валији „на зулуме турске“, а овај пут је 126 особа потписало жалбу. У марту се говоркало да ће се Херцеговина поново дићи на оружје. У јуну су 24 градишка трговца прешла на хабзбуршку територију јер им је кајмакам градишке казе рекао да ће их све побити због жалбе коју су писали. Пошто је Porta наредила да се ова жалба провјери валија је задужио локалне власти да испитају случај. Пошто су покретачи били ван њиховог домаћаја у јулу 1873. године позвани су други људи, њих 13. На састанку им је речено „да овдје још не царује Србија“ и предат им је документ на потпис, чији је садржај требао да оправда раније поступке власти. Након што су то одбили и тражили да виде превод документа на српском језику речено им је да не разговарају с „србијанским кнезом“. Након оваквих преговора и њих 13 је пребјегло у Монархију док је валија наређивао да се хришћани избацују из кућа, а неке је и хапсио. У бањалучке тамнице затворио је 21 Србина, 19 трговаца и 2 учитеља. Од њих је тражено да опорекну притужбе бјегунаца као и да напишу изјаву против њих. Бањалучки Срби су се 20. јула 1873. године обратили валији. У документу су истакли да им претходне жалбе нису уважене, истакли своју лојалност и најавили да ће ићи да се лично жале султану. Пребјегли трговци су 26. јула 1873. године потписницима Париског уговора доставили документ назван *Сјоменица хришћанским ѣаранѣ-*

²⁸⁵ Rudolf Zaplata, „Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka 1873 godine“, *Развитак* 10 (1936), 299-301.

ним силама о њој положају и сјирадању хришћана у Босни. Лист *Засѣава* је објавио овај документ у бројевима 92 и 93 од 20. и 22. августа 1873. године, а *Љејоийис Мајице срјске* 1874. године. Настојањем да прилике у вилајету постану европско дипломатско питање ови политички емигранти нису много постигли, али су узнемирили османске водеће кругове. У септембру је ухапшено и затворено десет бањалучких трговаца као и неки градишки трговци који нису предјегли преко Саве. Упућени су у Сарајево на саслушање те иако им није доказана кривица остали су утамничени. Пошто се хадзбуршка дипломатија у октобру активно умијешала у ову аферу дошло је до смиривања. Порта је наредила смјену валије, градишког кајмакама и бањалучког и дихаћког мутесарифа и обећала да ће престати хапшења. Затворени трговци су пуштени децембра 1873. године, а предјеглим трговцима је дозвољен повратак да би били амнестирани су уз заклетву вјерности коју су положили марта 1874.²⁸⁶

„Опште стање духа у Босни и Херцеговини“, по руској процјени, током 1874. године било је мирно, а пажњу је привлачила само реакција невесињске раје која се дунила након изузетно неродне године. Шест села невесињског краја, у којем је укупно гледано било око 20.000 људи већином Срба, одбило је

²⁸⁶ Чубриловић, *Босански усѣанак 1875–1878.*, 40–43; *Засѣава о Босни и Херцѣјовини 1871–1873 књѣа II*, 265–277; Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 186–187; Братислав Теинових, „Обраћање" бањалучких трговаца. Од 7. (20.) јула 1873. год. босанском валији Мустафа Асим паши“, *Гласник Удружења музејских радника Рѣјудлике Срјске* 6 (2008), 108–109; Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869.–1878.*, 342–386. Прецизна хронологија свих жалби српских трговаца у годинама 1871–1874. један је од будућих задатака српске историографије. (прим. аут.)

да плати десетину. Устанак су припремали народне старјешине, ниже свештенство и калуђери. Покрет у Невесињу је децембра 1874. спласнуо али је по мишљењу упућених био спреман да на прољеће поново „издије као вулкан“.²⁸⁷ Срби су подршку за дизање устанка очекивали од српских кнежевина. Међутим, влада кнежевине Србије одбијала је да на томе ради и жељела је да мирним путем дође до побољшања положаја њених сународника.²⁸⁸ Књаз Никола је сматрао да услова за устанак још увијек нема и да треба сачекати нови руско-османски рат. Децембра 1874. позвао је оне херцеговачке главаре које су „Турци“ гонили да се склоне у Црну Гору.

У прољеће 1875. године петровачки Срби су тражили дозволу из Бихаћа да граде цркву али им је пријећено и у присуству владиних органа су тучени и вријеђани. Убиства хришћана у централној Босни нису кажњена него су свјedoци хришћани понижавањем током судског поступка, а кривци су били ослобађани уз смијешне изговоре.²⁸⁹ Српски сељак притијешњен свим могућим недаћама припремао се за „борбу с државом која је за њега означавала и поробљивача и експлоататора и тражио своју економску и политичку слободу“.²⁹⁰ Поново је из Херцеговине упућена пети-

²⁸⁷ *Освободитељна борба народова Босни и Херцеговини и Русија 1865-1875*, 392, 398; В. Поповић, *Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна*, у: *Славно доба Херцеговине. Стомен књижа о Херцеговачком устанку 1875-1878*, (Београд: Свет књиге, 2005), 27-29.

²⁸⁸ Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, 53.

²⁸⁹ *Memoari Živka Crnogorčevića (iz Tuzle)*, priredio za štampu Milenko S. Filipović, Dionizije Marinković: *Moji doživljaji*, priredio za štampu Vojislav Bogićević, 136-137.

²⁹⁰ Војислав Богићевић, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред

ција Порти, а жалба се овај пут односила на повећање намета који су толико увећани да становништво више не може да их измирује.²⁹¹ Расположење за устанак расте од прољећа, оптерећење сељака у Босанској Крајини било је толико да су закупци десетине сумњали да могу те године уопште извршити наплату пореза. У предвиђеном року за пријаву на лицитацију закупа десетине за ту годину, осим у ријетким селима, нису се могли наћи заинтересовани закупци.²⁹²

Дуго жељена промјена ће услиједити након што једна хајдучка акција у јулу 1875. године изазове османску одмазду која се завршила оружаном чарком заптија и Срба у близини Невесиња. Из ове искре избио је пламен који се брзо раширио Херцеговином. У августу 1875 је устанички пожар захватио и Босанску Крајину. Устанци Срба довели су до трогодишње европске дипломатске кризе, ратова српских кнежевина са Османским царством 1876. године, а затим и новог руско-османског рата 1877. године, и на крају до конгреса великих сила у Берлину 1878. године. Једном од одлука са овог конгреса Босна и Херцеговина је добила другог господара – Хабзбуршку монархију, а за покрајине је почело ново доба.

устанак 1875–1878. године (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875–1878)“, *Годишњак Историјског друштва Босне II* (1950), 178.

²⁹¹ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 406.

²⁹² Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 29-30.

ЗАКЉУЧАК

БОСАНСКИ ЕЈАЛЕТ, који је уз одређене територијалне корекције обухватао простор данашње Босне и Херцеговине, био је у XIX вијеку заостала сиромашна погранична област на западној граници некад моћног Османског царства. Њена економија је постојала у троговима, а развој трговине довео је до даљег осиромашења пошто је из године у годину трговински дефицит био све већи и већи. Процјена је да је у ејалету током посљедњег вијека османске владавине живјело између 1.1 и 1.2 милиона становника православне, исламске и римокатоличке вјероисповјести. Становништво је било већински хришћанско, претежно српско православно. Муслиманско становништво ејалета је било правно заштићено док су привилегије и стварна власт биле у рукама муслиманског феудалног слоја – ага и бегова, чија су елита били припадници капетанских породица. Сви кључни спорни процеси у ејалету збивали су се у троуглу: централна власт оличена у везиру, на једној, конзервативни муслимани несклони реформама на челу са феудалном елитом, на другој, и експлоатисани обесправљени хришћани на трећој страни. Деценија након завршетка Дубичког рата, у којем су се домаћи муслимани практично без помоћи Порте борили сами, била је релативно мирна. Први српски устанак 1804. године довео је до великих турбуленција иако се није проширио на ејалет. Пробудио је наду потлаченог српског становништва да ће и они бити ослобођени. Унутар српског елемента у ејалету није постојала елита из које би се у тим преломним годинама изродило народно вођство, већ су ту улогу

преузели неки припадници малобројног трговачког слоја, као и поједини сеоски свештеници. Буна Јована Јанчића у Крајини 1809. године пропала је практично прије него што је почела.

Ејалет након слома српског устанка карактерише муслимански отпор реформним напорима Порте и међусобни обрачуни капетана, који су понекад прерастали у мале крваве ратове у којима се савези склапају и развргавају. Од тадашњих везира издвајају се Али Целалудин-паша и Абдурахман-паша који су успјели насилним методама да успоставе ред и мир. Међутим, с њиховим одласцима прилике су поново постајале анархичне. Врхунац незадовољства локалне муслиманске елите био је покрет Хусеин-капетана Градашчевића. Тада је више од годину дана у ејалету била суспендована власт Цариграда. Сви трошкови ових међумуслиманских обрачуна увијек су падали на леђа хришћанске популације која је сносила појачана пореска и друга давања.

Свештеник Јовица Илић је 1834. године повео своје сународнике у Посавини у борбу у којој нису имали објективну шансу за успјех. Треба имати у виду да је овај, као и претходни, устанички покрет био изнуђен тешким стањем у којем се српско сељаштво налазило, као и да српски побуњеници нису имали војног искуства као ни оружја. Отежавајућа околност за успјех ослободилачких покрета била је чињеница да су крајеви насељени српским живљем били испресјецани многим муслиманским насељима и под контролом добро наоружаних неријетко фанатичних муслимана. На спољно политичком плану околности су биле такве да је *status quo* био идеал европске дипломатије.

У наредним деценијама процес претварања земљи-

шта у приватно власништво ага и бегова све више је гурао у биједу хришћански живаљ док су реформске акције Порте само додатно погоршавале његов тежак положај. Омер-паша Латас је током боравка у Босни и Херцеговини 1850–1852. године, успио да трајно сломи оружани отпор локалних муслиманских моћника. Након скоро двије деценије самосталности херцеговачки пашалук је ликвидирао као и његов господар Али-паша Ризванбеговић. Сада је главни конфликт у ејалету био између српских сељака кметова на једној и османске власти и муслиманских земљопосједника на другој. Додатна жестина овог суштински социјалног сукоба долазила је од његове религиозне компоненте. Муслимански фанатизам бивао је све већи и острашћенији и њим се на неки начин компензовало понижење старих покрајинских моћника, који су од некадашњих малих самосталних властодржаца били сведени на привилеговане земљопосједнике и чиновнике. Они су своју некадашњу моћ и силу могли некажњено да покажу само на неком незаштићеном хришћанину. Османска власт је, умјесто да сузбија и контролише, користила и подстицала њихов бијес и мржњу као ефикасну полугу притиска на српски живаљ који је посматран као непријатељ османског суверенитета у покрајинама.

Од 1852. до 1862. године ејалет је потресао Херцеговачки устанак, а 1858. године избиле су буне српских сељака у Босанској Крајини и Посавини. Пушкар Лука Вукаловић, хајдук Петар Поповић Пеција, хаџи Петко Јагодић и прота Стеван Аврамовић истакли су се као устаничке вође. Сви ови српски покрети су угушени, један након десет година а остали након неколико недјеља. Мање или више кржаве репресалије

биле су правило а не изузетак. Османска власт ипак није успјела да трајно смири прилике у ејалету који је 1865. године преименован у вилајет. Посљедње године османске власти обиљежене су све горим статусом хришћана, одређеним инфраструктурним подухватима и новим бесплодним реформана управе. Српски трговци покушавали су да сталним жалбама према свим нивоима османске власти зауставе муслиманско насиље и злоупотребе вилајетске администрације. У љето 1875. године једна оружана чарка у близина Невесиња наговијестила је крај вишевијековне владавине Османског царства које ће у Босни и Херцеговини замијенити нови окупатор – Хабзбуршка монархија.

CONCLUSION

BOSNIAN EYALET, which, with certain territorial corrections, included the territory of today's Bosnia and Herzegovina, was in the 19th century, a backward, poor border region on the western edge of the once powerful Ottoman Empire. Its economy existed in traces and the development of trade led to further impoverishment as trade deficit grew larger year after year. It is estimated that between 1.1 and 1.2 million inhabitants of the Orthodox, Islamic and Roman Catholic religions lived in the eyalet during the last century of Ottoman rule. The population was mostly Christian, predominantly Serbian Orthodox. The Muslim population of the eyalet was legally protected while the privileges and real power were in the hands of the Muslim feudal class - the agas and beys, whose elite were members of the captain's families. All the key contentious processes in the eyalet took place in the triangle between central authority embodied in the vizier on one side, conservative Muslims averse to reform at the head with the feudal elite on the other and exploited disenfranchised Christians on the third side. The decade after the end of the Dubica War, in which local Muslims practically fought alone without the help of the Porte, was relatively peaceful. The first Serbian uprising in 1804 led to great turbulence, although it did not spread to the eyalet. It awakened the hope of the oppressed Serbian population that they too would be freed. There was no elite within the Serbian element in the eyalet, from which the national leadership would be born in those turning years, but that role was taken over by some members of the small trading class, as well as certain village priests. Jovan Jančić's rebel-

lion in Krajina in 1809 ended practically before it began.

The Eyalet after the collapse of the Serbian uprising was characterized by Muslim resistance to the Porte's reform efforts and mutual confrontations between captains, which sometimes grew into small bloody wars in which alliances are made and broken. Among the viziers of that time, Ali Jelaludin Pasha and Abdurahman Pasha stand out since they managed to establish order and peace through violent methods. However, with their departures, conditions became anarchic again. The peak of discontent of the local Muslim elite was the movement of Husein-Captain Gradašević. At that time, the power of Constantinople was suspended in the eyalet for more than a year. All the costs of these inter-Muslim confrontations always fell on the backs of the Christian population which bore increased tax and other duties.

In 1834, the priest Jovica Ilić led his compatriots in Posavina into battle in which they had no objective chance of success. It should be borne in mind that this, like the previous, insurgent movement was forced by the difficult situation in which the Serbian peasantry found itself, and that the Serbian rebels had no military experience and no weapons. An aggravating circumstance for the success of the liberation movements was the fact that the areas inhabited by Serbs were interspersed with many Muslim settlements and under the control of well-armed, often fanatical Muslims. On the foreign relations front, the circumstances were such that the status quo suited European diplomacy.

In the following decades, the process of turning the land into private property of the ags and beys pushed the Christian population more and more into misery. while the reform actions of the Porte only further worsened its

position. During his stay in Bosnia and Herzegovina in 1850-1852, Omer Pasha Latas managed to permanently break the armed resistance of the local Muslim rulers. After almost two decades of independence, the Herzegovinian pashaluk was liquidated, as was his ruler, Ali Pasha Rizvanbegović. Now the main conflict in the eyalet was between Serbian peasant serfs on one side and Ottoman authorities and Muslim landowners on the other. Additional ferocity, in this essentially social conflict, came from its religious component. Muslim fanaticism was getting higher and fiercer and in some way compensated for the humiliation of the old provincial rulers, who were reduced from former small independent rulers to privileged landowners and officials. They could show their former power and strength with impunity only on some unprotected Christian. The Ottoman government, instead of suppressing and controlling it, used and encouraged their anger and hatred as an effective lever of pressure on the Serbian population, which was seen as an enemy of Ottoman sovereignty in the provinces.

From 1852 to 1862, the eyalet was shaken by the Herzegovina Uprising, and in 1858, rebellions of Serbian peasants broke out in Bosanska Krajina and Posavina. Gunsmith Luka Vukalović, hajduk Petar Popović of Pecija, hadji Petko Jagodić and proto Stevan Avramović stood out as insurgent leaders. All these Serbian movements were suppressed, one after ten years and the others after a few weeks. More or less bloody reprisals were the rule and not the exception. However, the Ottoman government did not manage to permanently calm the situation in the eyalet, which was renamed to vilayet in 1865. The last years of Ottoman rule were marked by the deteriorating status of Christians, certain infrastructural projects and

new fruitless administrative reforms. Serbian merchants tried to stop the Muslim violence and abuses of the vilayet administration by constant complaints to all levels of the Ottoman government. In the summer of 1875, an armed skirmish near Nevesinje signaled the end of the centuries-old rule of the Ottoman Empire. It will be replaced in Bosnia and Herzegovina by a new occupier - the Habsburg Monarchy.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

- Baltić, Jako, *Godišnjak događaja crkvenih, svjetskih i promina vremena u Bosni*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991).
- Bašeskija, Ševki Mustafa Mula, *Ljetopis (1746–1804)*, priredio Mehmed Mujezinović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968).
- Бијелић, Стојан, *Казивање ђамеџара о њиховој Бања Луке и Крајине*, приредио Ђорђе Микић, (Бања Лука: Општина Бања Лука, 1996).
- Босна и Херцеговина за време везировања Омер-џаше Лаџаса (1850–1852)*, Исправе из Бечког државног архива сабрао Фердо Шишић, (Суботица: Српска краљевска академија, 1938).
- Vasa-efendija, Pasko, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958).
- Gavranović, Berislav, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, Građa Knj. IV Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka Knj. 2, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1958).
- Гавриловић, Славко, *Различита њаћа о Првом српском устанку 1804–1815/1834.*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 2008).
- Гиљдферинг, Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1972).
- Gjurgjević, Martin, *Memoari sa Balkana (1858–1878)*, (Sarajevo: Naklada samog pisca, 1910).
- Елезовић, Глиша, *Из посмртних рукописа Ахмет Џевдет паше*, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 2 (1952), 259–314.
- Zaplata, Rudolf, „Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka 1873 godine“, *Развитак* 10 (1936), 298–304.
- Застава о Босни и Херцеговини 1871–1873 књија II*, избор и редакција Хамдија Капицић (Сарајево: Свјетлост, 1953).
- Zemljovlasnici Bosne Knj. 1 prema zvaničnim dokumentima države: Banovina /Kraljevina Bosna (...-1463), Osmansko Carstvo-Vilajet Bosna (1463-1878), Austro -Ugarska-Bosna i Hercegovina (1878-1918)*, priredio Mustafa Begić, (Sarajevo: autor 1997).

- Исџиси из њариских архива I*, прикупио Михаило Гавриловић, (Београд: Српска краљевска академија, 1904).
- Jelavić, Vjekoslav, „Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807.–1814.“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XVI Sv 2 (1904), 267-283.
- Jukić, Franjo Ivan, *Putopisi i istoriografsko-etnografski radovi*, (Sarajevo: Svjetlost, 1953).
- Капицић, Хамдија, „Један француски извјештај о Босни из 1810. године“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине* IV (1952), 253-268.
- Књажевска канцеларија. Књиџа њрва. Нахија Пожечка 1815–1839, приредио Данило Вуловић, (Београд: Државна архива Н.Р. Србије, 1953).
- Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839) књиџа груџа-документџи-, приредио Недељко Радосављевић, (Београд-Ужице: Архив Србије Историјски архив Ужице, 2006).
- Kreševljaković, Hamdija,–Kapidžić, Hamdija, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957).
- Le capitaine Leclerc, „Mémoire sur la Bosnie (aôut 1806)“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 18 Sv 3 (1906), 329-341.
- Ćurić, Hajrudin, „Prepiska Ali-paše Rizvanbegovića s austriskim vlastima u Dalmaciji“, u: *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960), 7-57.
- Ćurić, Hajrudin, „Izvjestaji d-r Dimitrija Atanaskovića o Bosni i Hercegovini 1844 godine“, u: *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960), 59-76.
- Madžar, Božo, „Dva nepoznata dokumenta o ustancima Luke Vukalovića“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe* 1 (1981), 195-207.
- Maršal Marmont Memoari*, priredio Frano Baras, (Split: Čakovski sabor, 1977).
- Memoari Živka Crnogorčevića (iz Tuzle)*, priredio za štampu Milenko S. Filipović, Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“, priredio za štampu Vojislav Bogićević, Грађа Књига XIV Одјелjenje историјско-филолошких наука Књига 10, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1966).
- Mitrović, Pavle, Kreševljaković, Hamdija, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870. godine)*, Грађа Књ. V

- Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka Knj. 3, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1958).
- Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, (Москва : Наука, 1985).
- Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, (Москва : Наука, 1988).
- Памучина, Јоаникије, „Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина“, у: Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љепојоиси*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1976), 75-131.
- Радосављевић, Недељко, „Вести о Православној цркви у Босанском пашалуку у извјештају кнезу Милоша из Ужичке нахије и Ужичког окружја (1816–1839)“, *Зборник Мајице српске за историју* 74 (2006), 105-116.
- Smajić, Ramiza, „Zakon o timarima iz 1869. godine“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe* 11-12 (2000), 101-105.
- Сјиси бечких архива о Првом српском устанку књија II – Година 1805*, приредио Алекса Ивић, (Београд: Српска краљевска академија, 1936).
- Сјиси бечких архива о Првом српском устанку књија IV – Година 1807*, приредио Алекса Ивић, (Суботица: Српска краљевска академија, 1938).
- Сјиси бечких архива о Првом српском устанку књија XI – година 1813*, сакупио и средио Алекса Ивић, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1977).
- Thoemmel Gustav, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, (Wien: Verlag Albert A. Wenedikt, 1867).
- Šamić, Midhat, *Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka (1806-1813)*, Грађа XI. Одјелjenje истoријско-филoлoшких наука. Књига 8 (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961), 5-69.

Лиџераџура

- Aličić, A. Ahmed, *Uređenje bosanskog ejaleta 1789–1878*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983).
- Aličić, A. Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996).

- Aličić, A. Ahmed, „Prilog proučavanju sela i grada u Bosni XIX vijeku“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2 (1974), 79-90.
- Батаковић, Т. Душан, „Босна и Херцеговина у српској историји од средњег вијека до уједињења 1918.“ у: *Напојор Босне и Херцејовине за ослобођење и уједињење* (репринт издања из 1929.), (Бања Лука Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2017), VII-CXXXVII.
- Berić, Dušan, „Prilog istoriji socijalnih kretanja u Bosni 1848. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-4 (1978), 247-272.
- Berić, Dušan, „Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848. godine“, *Istraživanja* 7 (1979), 147-218.
- Берић, Душан, *Усїїанак у Херцејовини 1852–1862*, (Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994).
- Biščević, Vedad, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463.–1878.)*, (Sarajevo: Connectum, 2006).
- Богићевић, Војислав, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878. године (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875–1878)“, *Годишњак Истїорискої друшїїва Босне и Херцејовине II* (1950), 143-184.
- Бронза, Боро, *Аусїрија и Зайадни Балкан 1788–1815*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2020).
- Бронза, Боро, „Политика Аустрије према Србима из сјеверозападне Босне крајем 18. вијека“, у: *Срби на йросїору Босне и Херцејовине од XV до XX века*. Зборник радова (Нови Сад: Филозофски факултет (електронско издање), 2020), 157-180.
- Бранковић, М. Бошко, Милошевић Боривоје, „Османске реформе и буне српског народа у Босни и Херцеговини од 1829–1861. године – вријеме Јосипа Рајачића“, у: *Паїїријарх Јосиф Рајачић и њеїово доба (1785–1861)*. Зборник радова са научне конференције, (Сремски Карловци-Београд: Епархија сремска Архив СПЦ, 2017), 189-203.
- Васин, Горан, „Босна и Херцеговина по подацима из аустријских извјештаја 1834-1836. године“, у: *Срби на йросїору Босне и Херцејовине од XV до XX века*. Зборник радова (Нови Сад: Филозофски факултет (електронско издање), 2020), 289-303.

- Вукашиновић, П. Рајко, *Лука Лаков Вукаловић животи – судбина – вријеме*, (Београд: ауторово издање, 2013).
- Vrankić, Petar, „The Political, Ecclesiastical and National Unrest in Herzegovina and Neighbouring Bosnia during the French Revolution and Napoleonic Wars (1789-1814)“, *Hercegovina* 8 (2022), 107-178.
- Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost kasnoosmanskom društvu*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014).
- Делић, Н. Нино, *Историјска сџаиисџика српској народа од њоловине 19. века до њочейка Првој свејској рајџа. Демоџрафске, друшџивене и џривредне џрилике*, докторска дисертација у рукопису, (Београд: Филозофски факултет, 2021).
- Deniz, Engin Akarli, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century, Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, неоџјављена мастер теза, (University of Wisconsin, 1972).
- Ђоровић, Владимир, *Лука Вукаловић и херџеџовачки усџанци од 1852–1862 џодине*, (Београд: Српска краљевска академија наука и уметности, 1923).
- Ђоровић, Владимир, „Национални развој Босне и Херџеговине у прошлости (до 1875. године)“, у: *Наџор Босне и Херџеџовине за ослобођење и уједињење* (репринт издања из 1929.), (Бања Лука Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2017), 15-40.
- Екмечић, Милорад, „Дозревање идеје о српској националној држави 1806.“, у: *Оџледи из исџорије*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1999), 31-51.
- Екмечић, Милорад, *Дуџо креџање између клања и орања. Исџорија Срџа у Новом веку (1492–1992)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2007).
- Екмечић, Милорад, „Место Босне и Херџеговине у Српској револуџији 1804-1815.“, у: *Зборник радова. Научни скуп. Српска револуџија 1804-1815 и Босна и Херџеџовина*, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2004), 37-71.
- Екмечић, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973).
- Екмечић, Милорад, *Сџиварање Јуџославије 1790–1918 I*, (Београд: Просвета, 1989).
- Ennas, Giorgio, „Borders and Contagion. Ottoman Administration of Bosnia Between Border Reinforcement and Health Protection

- (1866-1867)“, *Historijska traganja* 22 (2023), 91-122.
- Kamberović, Husnija, *Husein-kapetan Gradašević (1802-1834). Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, (Gradačac: BZK Preporod, 2002).
- Kapidžić, Hamdija, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2001).
- Kovačević, Ešref, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, (Sarajevo: Svjetlost, 1973).
- Korić, Elma, „Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788-1791“, *Prilozi instituta za orijentalnu filologiju* 65 (2016), 213-237.
- Кос, Ангелика, „Босанско Подриње у устаничким плановима и операцијама“, у: Зборник радова. Научни скуп. *Српска револуција 1804-1815 и Босна и Херцеговина*, (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2004), 551-563.
- Kreševljaković, Hamdija, „Čeflema sarajevskih kršćana iz 1788 godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 3-4 (1953), 195-214.
- Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Izabrana djela I*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991).
- Krpić, Amir, „Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875). Između zakona i prakse“, *Historijska misao* 7 (2021), 75-120.
- Krpić Amir, „Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti i njegova primjena u Banjalučkom sandžaku (1866-1875)“, *Sineza. Časopis za humanističke i društvene nauke* III/ 1 (2022), 41-63.
- Лековић, Жарко, „Црногорско-српска сарадња 1804-1813. године, у: *Први српски устјанах у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813)*, Зборник радова са међународног научног скупа, (Цетиње Београд: Светигора, 2006), 221-242.
- Лековић, Жарко, „Страдање свештенства у Старој Херцеговини (1804-1918)“, у: Зборник радова са научног скупа: *Осам вијекова Светосавља у Херцеговини*, ур. Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“ Гацко, 2020), 216-237.
- Лековић, Жарко, „Дробњаци Старе Херцеговине у борби за српско ослобођење и уједињење“, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*,

- ур. Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 13–31.
- Пој Јовичина дуна, приредио Славиша Тутњевић, (Београд: Свет књиге, 2007).
- Попов, Чедомир, *Источно њишање и Српска револуција 1804–1918*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2008).
- Љушић, Радош, *Вожд Карађорђе I*, (Београд: Удружење за српску повесницу, 2000).
- Љушић, Радош, „Руски конзул Вашћенко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX вијека“, *Историјски часопис XXIX–XXX* (1983), 327–338.
- Мантран, Робер, „Почеци Источног питања (1774–1839)“, у: *Историја Османској царсјива*, (Београд: Clio, 2002), 509–545.
- Moreau, Odile and Quamber, Rukhsana, „The recruitment of Bosnian soldiers during the 19th century (1826–1876)“, *Islamic Studies Vol. 36 No. 2/3*, (1997), 263–279.
- Микавица, Дејан, Васин, Горан, Нинковић, Ненад, *Срби у Црној Гори 1496–1918*, (Никшић: Институт за српску културу, 2017).
- Микић, Ђорђе, *Бања Лука на Крајини хвала*, (Бања Лука: Општина Бања Лука Институт за историју, 1995).
- Микић, Ђорђе, „Буна Јована Јанчића“, у: Зборник радова. Научни скуп. *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, Бања Лука 2004, 219–238.
- Mihajlović, Velimir, „Epidemija kuge u Bosni i Hercegovini, Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji 1813–1818“, *Acta Historica Medicinæ Pharmaciae Veterinae* 2 (1961), 83–100.
- Моаџанин, Ненад, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, *Rad HAZU 516–50* (2013), 95–120.
- Muvekit, Hadžihuseinović Sidik Salih, *Povijest Bosne 2*, (Sarajevo: El-Kalem, 1999).
- Нинковић, Ненад, „Подаци о Босни и Херцеговини у време Дубичке крајине“, у: Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX века. Зборник радова, (Нови Сад: Филозофски факултет (електронско издање), 2020), 181–206.
- Ортајли, Илбер, *Најдужи век империје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2004).
- Павловић, М. Драгољуб, *Покрећ у Босни и Албанији њрошину реформа Махмуда II*, (Београд: Српска краљевска акаде-

- мија, 1913).
- Пантелић, Душан, „Покрет у северозападној Србији и бачки епископ Јован Јовановић 1787–1790“, *Глас Српска краљевска академија књ. 138. разред 2* (1930), 147–208.
- Пејановић, Ђорђе, *Сјановништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1953).
- Пелагић, Васо, *Историја босанско-херцеговачке дуне*, (Сарајево: Свјетлост, 1953).
- Поповић, Васиљ, *Мејернихова полијтика на Блиском Истоку*, (Београд: Српска краљевска академија, 1931).
- Поповић, Васиљ, *Ајрано пошћење у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул -Меџида (1839–1861)*, (Београд: Српска академија наука, 1949).
- Поповић, Васиљ, *Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна, у: Славно доба Херцеговине. Стомен књижа о Херцеговачком устанку 1875–1878*, (Београд: Свет књиге, 2005), 25–40.
- Продић, Вања, Продић, Слободан, *Ново читање прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустроугарском др Рисије Јеремића. Поводом 150 година од рођења др Рисије Јеремића*, (Бијељина: Издавачка кућа Епархије зворничко-тузланске Синај Јавна здравствена установа Општа болница „Свети врачев“, 2019).
- Радан, Лазар, „Одјек Првог српског устанка – Идентитетска основа херцеговачких Срба“, *Хумски зборник 2* (2024), 33–47.
- Радосављевић, В. Недељко, „Дабробосанска (Сарајевска) митрополија у ратном периоду српске револуције (1804–1815)“, *Истраживања 22* (2011), 1–15.
- Rastoder, Ćerim, „Ali-paša Fidahić u prvoj polovini XIX stoljeća“, *Istraživanja 5* (2010), 87–102.
- Redžepašić- Bašagić, beg-Safvet, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, (Sarajevo: Vlastita naklada, 1900).
- Selihović, Alen, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.-1831.)*, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, 2014).
- Subić, Radovan, „Adventurers, Agents, and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844 – 1856)“, in: *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature Vol. 2*, (Budapest: Trivent Publishing, 2020), 73–97.

- Субић, Радован, „Босански ејалет у вријеме Српске револуције“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII-XX век. Зборник радова*, (Нови Сад: Филозофски факултет (електронско издање), 2023), 125-162.
- Субић, Радован, „Босна и Херцеговина у мемоарима маршала Мармона (1806–1811)“, *Српски историјски часопис III-IV* (2021), 113-139.
- Субић, Радован, „Бењамин Калај и угарско-српски планови за Босну и Херцеговину 1868-1871.“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 7 (2015), 71-84.
- Субић, Радован, „Едмунд Спенсер о османској Босни и Херцеговини 1850.“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 10 (2018), 121-129.
- Субић, Радован, „Један британски путописац о походу Омер-паше Латаса у Херцеговини 1861. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 9 (2017), 83-96.
- Субић, Радован, „Модернизација босанске провинцијске војске у процесу америчко-османског споразумјевања 1862. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 6 (2014), 139-155.
- Субић, Радован, *Сџилман и балкански устјаници (1866–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016).
- Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, (Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937).
- Слипичевић, Фуад, „Оружани отпор потлачених маса (1809 до 1863 године)“, у: *Буне и устјаници у Босни и Херцеговини у XIX веку*, (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1952), 41-69.
- Станојевић, Глигор, „Млетачке и дубровачке вијести аустријско-турским ратовима у XVIII вијеку“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XVIII* (1969), 209-230.
- Стојанчевић, Владимир, *Јужнословенски народи у Османском царству од Јадранској мира 1829. до Париској конфереса 1856. године*, (Београд: Издавачко-штампарско предузеће ПТТ, 1971).
- Стојанчевић, Владимир, „Прилике у Босни и Херцеговини према извјештају аустријског конзула Д. Атанацковића 1844. године“, у: *Из историје Срба у Босни и Херцеговини* (Београд: Гутенбергова галаксија, 2002), 55-71.

- Стојанчевић, Владимир, *Србија и српски народ у време Првој устјанка*, (Нови Сад: Матица српска, 2004).
- Теиновић, Братислав, „Босански ејалет у првим годинама Првог српског устанка (1804–1806)“, *Зборник Мајице Српске за историју* 97 (2018), 83–105.
- Теиновић, Братислав, „„Комплот“ великих сила и устанци 1830–их у Босанском ејалету“, *Политичка ревија др. 02/2021 (XXX)XXI Vol. 68* (2021), 281–293.
- Teinović, Bratislav, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)*, doktorska disertacija u rukopisu, (Banja Luka: Filozofski fakultet, 2019).
- Теиновић, Братислав, „„Обраћање“ бањалучких трговаца. Од 7. (20.) јула 1873. год. босанском валији Мустафа Асим паши“, *Гласник Удружења музејских радника Републике Српске* 6 (2008), 105–112.
- Теиновић, Братислав, „Политички живот у Босанском ејалету (1815–1822) – српско и аустријско тумачење“, *Историјски часопис LXIX* (2020), 275–302.
- Теиновић, Братислав, „Преглед српско-турског ратовања на Дрини (1804–1815)“, *Војноисторијски гласник* 2 (2020), 9–35.
- Тепић, Ибрахим, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1988).
- Тепић, Ибрахим, „Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације“, *Прилози* 18 (1981), 45–71.
- Тепић, Ibrahim, „Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka (Prema podacima iz sovjetskih arhiva)“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXVII* (1986), 91–116.
- Тепић, Ибрахим, „Покрети сељака у Босанској крајини и Посавини крајем шесте и почетком седме деценије XIX вијека у свијетлу руске грађе“, *Историјски зборник* 7 (1986), 63–102.
- Терзић, Славенко, „Стара Херцеговина и васкрс државе српске (1804–1813)“, у: *Први српски устјанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804–1813)*, Зборник радова са међународног научног скупа, (Цетиње Београд: Светигора, 2006), 141–149.
- Надžibegović, Ilijas, „О привредним приликама у Босни и Херцеговини последњих деценија османске владавине“, *Прилози* 13 (1977), 97–131.

- Hochedlinger, Michael, *Krise und Wiederherstellung. Österreichische Großmachtspolitik zwischen Türkenkrieg und "Zweiter Diplomatischer Revolution" 1787-1791*, Berlin Duncker&Humblot 2000.
- Храбак, Богумил, *Босна и Херцеговина у доба првој српској устџан-ка*, (Бања Лука: Историјски институт, 2004).
- Храбак, Богумил, „Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800“, *Истџоријски зборник* 2 (1981), 5-41.
- Чудбриловић, Васа, *Босански устџанак 1875–1878.*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1996).
- Чудбриловић, Васа, „Босански фразјкори у аустријско-турском рату 1788–1791“, у: *Поїлеги Васе Чудбриловића на српску истџорију XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, (Београд: Српска академија наука и уметности Балканолошки институт, 1992), 136-159.
- Чудбриловић, Васа, „Босанско Подриње и први српски устанак (1804-1813)“, у: *Поїлеги Васе Чудбриловића на српску истџорију XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, (Београд: Српска академија наука и уметности Балканолошки институт, 1992), 231-235.
- Чудбриловић, Васа, „Политички узроци сеоба на Балкану од 1860. до 1880. године“, у: *Одабрани истџоријски радови*, (Београд: Народна књига, 1983), 525-545.
- Чудбриловић, Васа, „Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини“, у: *Одабрани истџоријски радови*, (Београд: Народна књига, 1983), 207-235.
- Чудбриловић, Васа, „Први српски устанак и босански Срби“, у: *Поїлеги Васе Чудбриловића на српску истџорију XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, (Београд: Српска академија наука и уметности Балканолошки институт, 1992), 160-221.
- Džinić, Amir, „O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu krajem 18. i prvim decenijama 19. stoljeća“, *Prilozi* 51 (2022), 129-179 .
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk. Nastanak i upravna podjela*, (Sarajevo: Oslobođenje, 1959).
- Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968).
- Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981).

- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1988).
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1988).
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1992).
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1861.–1869.*, (Orašje: Planjex, 2005).
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869.–1878.*, (Tešanj: Planjex, 2013).
- Šljivo, Galib, „Emigriranje iz Sjeverne Bosne u prekosavske krajeve u toku Krimskog rata“, *Migracije i Bosna i Hercegovina* (materijali s naučnog skupa *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine), (Sarajevo: Institut za istoriju za Sarajevu. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa u Sarajevu, 1990), 133-148.
- Šljivo, Galib, „Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860. godine“, *Istorijski zbornik 10* (1989), 19-42.
- Šljivo, Galib, „O Bosni 1864. godine“, u: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću. Studija i izvori*, (Tešanj: Planjex 2000), 11-107.
- Šljivo, Galib, „O Bosanskoj krajini u 1858. godini“, *Istorijski zbornik 8* (1987), 37-64.
- Šljivo, Galib, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, (Sarajevo: Svjetlost, 1977).
- Шљиво, Галиб, „Један опис Сарајева из априла 1818. године“, *Историјски зборник 7* (1986), 199-209.
- Шљиво, Галиб, *Клек и Суџорина у међународним односима 1815-1878*, (Београд: Филозофски факултет, 1977).
- Šljivo, Galib, „Prvi pokušaj Bosanskih krajišnika da vrate Cetingrad u sastav Bosanskog ejaleta (26. april 1809.–14. maj 1810.)“, *Prilozi 31* (2002), 111-136.
- Шљиво, Галиб, „Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека“, *Историјски зборник 7* (1986), 103-120.
- Шљиво, Галиб, „Трговина у Ливањском крају 1871. године“, *Историјски часопис XL-XLI* (1994), 137-151.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497.6)"1788/1875"(0.034.2)

СУБИЋ, Радован, 1980-

Последњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином
[Elektronski izvor] : (1788–1875) / Радован Субић. - Ел. књига. - Бања
Лука : Филозофски факултет, 2024 ([Б. м. : б. и.]). - (Мозаик : за
нововјековну историју Срба у Босни и Херцеговини / Радован
Субић)

Начин приступа (URL): <https://ffbl-izdavastvo.org/index.php/izdavacka>. - Опис извора дана 20.09.2024. -
Ел. публикација у ПДФ формату опсега 199. стр. - Насл. са насл.
екрана. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 188-199. - Conclusion.

ISBN 978-99976-38-89-2

COBISS.RS-ID 141423873